

2023-05

$\text{p}\ddot{\text{y}} \text{œ} \neg \zeta \cdot \check{\text{s}}^1 \gg 0^- \hat{\text{A}} - \rangle \pm \zeta \pm \frac{1}{2} \neg : \text{—}$

$\text{p}\ddot{\text{y}}^2 \zeta \text{Å} \gg^3 \pm \text{Á} \zeta \text{À} \zeta^- \cdot \tilde{\text{A}} \cdot \ddot{\text{A}} \cdot \hat{\text{A}} \text{À} \grave{\text{i}} \gg \cdot \hat{\text{A}} \ddot{\text{A}} \zeta$

$\text{p}\ddot{\text{y}} \check{\text{s}}^1 \gg 0^- \hat{\text{A}}^0 \pm^1 \cdot \zeta \text{Á}^1 \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}}^1 \text{®} \mu^0 \text{' } - \acute{\text{E}} \frac{3}{4} \cdot$

$\text{p}\ddot{\text{y}} \text{œ} \acute{\text{E}} \frac{1}{4} \grave{\text{i}} \text{À} \zeta \text{Å} \gg \zeta \hat{\text{A}}, \check{\text{s}} \acute{\text{E}} \frac{1}{2} \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}} \pm \frac{1}{2} \ddot{\text{A}}^{-\frac{1}{2}} \zeta \hat{\text{A}}$

$\text{p}\ddot{\text{y}} \text{œ} \mu \ddot{\text{A}} \pm \text{À} \ddot{\text{A}} \text{Å} \zeta^1 \pm^0 \grave{\text{i}} \text{Á} \grave{\text{i}}^3 \text{Á} \pm \frac{1}{4} \frac{1}{4} \pm \text{™} \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}} \zeta \text{Á}^- \pm \hat{\text{A}}, \text{£} \zeta \zeta \gg \text{®} \check{\text{s}} \zeta^1 \frac{1}{2} \acute{\text{E}} \frac{1}{2} \text{°} \hat{\text{i}} \frac{1}{2} \cdot \text{À}^1 \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}} \cdot \frac{1}{4} \hat{\text{i}} \frac{1}{2}, \text{¤} \mu$
 $\text{p}\ddot{\text{y}} \text{' } \frac{1}{2}, \acute{\text{A}} \acute{\text{E}} \text{À}^1 \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}}^1 \text{°} \hat{\text{i}} \frac{1}{2} \text{£} \text{À} \zeta \text{Á} \text{' } \hat{\text{i}} \frac{1}{2}, \pm \frac{1}{2} \mu \text{À}^1 \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}} \text{®} \frac{1}{4} \text{' } \zeta \cdot \mu \neg \text{À} \zeta \gg^1 \hat{\text{A}} \neg \text{Æ} \zeta \text{Å}$

<http://hdl.handle.net/11728/12502>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μάχη Κιλκίς - Λαχανά

**Η βουλγαροποίηση της πόλης του Κιλκίς και η οριστική
εκδίωξη των Βουλγάρων**

Κωνσταντίνος Μωμόπουλος

Μάιος, 2023

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μάχη Κιλκίς - Λαχανά

**Η βουλγαροποίηση της πόλης του Κιλκίς και η οριστική
εκδίωξη των Βουλγάρων**

**Διπλωματική Εργασία η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση
μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη
Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις**

Κωνσταντίνος Μωμόπουλος

Μάιος, 2023

Πνευματικά δικαιώματα Copyright © Κωνσταντίνος Μωμόπουλος, 2023

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της Διπλωματικής Εργασίας από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	1
1. Εισαγωγή.....	5
2. Βιβλιογραφική Ανασκόπηση.....	7
3. Μεθοδολογία.....	7
4. Η επαρχία του Κιλκίς μετατρέπεται σε βουλγάρικο κέντρο.....	8
4.1 Ιστορικά στοιχεία για την πόλη και την επαρχία της.....	8
4.2 Η εθνικιστική δράση των Βούλγαρων.....	11
5. Η ελληνική αντίδραση και ο Μακεδονικός Αγώνας.....	17
5.1 Τα μέτρα του Πατριαρχείου και των Ελλήνων.....	17
5.2 Η οργανωμένη ένοπλη αντίσταση κατά τη διάρκεια του Μακεδονικό Αγώνα από το 1904 μέχρι το 1908.....	20
6. Αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι.....	23
6.1 Από το κίνημα στο Γουδί το 1909 μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους.....	23
6.2 Ο ελληνικός στρατός στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο.....	27
7. Η Μάχη του Κιλκίς - Λαχανά και η οριστική εκδίωξη των Βούλγαρων από την περιοχή.....	33
7.1 Τα προ της μάχης γεγονότα.....	33
7.2 Η μάχη και η σημασία της.....	34
8. Το Κιλκίς κέντρο προσφυγικού Ελληνισμού.....	44
9. Συμπεράσματα - Επίλογος.....	48
Πηγές – Βιβλιογραφία.....	51

Κωνσταντίνος Μωμόπουλος

Τίτλος Διπλωματικής Εργασίας: *Μάχη Κιλκίς - Λαχανά*

Η βουλγαροποίηση της πόλης του Κιλκίς και η οριστική εκδίωξη των Βουλγάρων

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος) Κωνσταντίνος Δουκάκης, Επίκουρος Καθηγητής

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Αντώνης Κλάψης, Επίκουρος Καθηγητής

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Αικατερίνη Παπαζαχαρία, Λέκτορας

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Ο Κωνσταντίνος Μωμόπουλος, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Μάχη Κιλκίς - Λαχανά, η βουλγαροποίηση της πόλης του Κιλκίς και η οριστική εκδίωξη των Βουλγάρων», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Ο Δηλών

Κωνσταντίνος Μωμόπουλος

Ευχαριστίες,

Προς τον Επίκουρο Καθηγητή κύριο Κωνσταντίνο Δουκάκη που, χάρη στην πολύτιμη βοήθεια και επίβλεψη του, κατάφερα να συγγράψω την παρούσα εργασία.

Αφιέρωση

Στη σύζυγό μου, Ελένη Μυλωνοπούλου, που χωρίς τη στήριξη και την υπομονή της δεν θα ήταν για μένα εφικτή η ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Περίληψη

Από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα το Κιλκίς και η επαρχία του είχαν μεταβληθεί από μία περιοχή που κυριαρχούσε το ελληνικό χριστιανικό στοιχείο σε βουλγάρικο κέντρο. Συγκριμένα από τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου που έθεσε τέρμα στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877 – 1878 ιδρύθηκε η αυτόνομη ηγεμονία της Βουλγαρίας και συνδέθηκε αμέσως με την αποσχιστική εκκλησία της, από το 1870, γνωστή ως Εξαρχία. Με τη συνθήκη αυτή, που στην ουσία ανεξαρτητοποίησε τους Βούλγαρους, η ηγεμονία έλαβε εδάφη πέρα από όσα αντιστοιχούσαν σε περιοχές με κυρίαρχο το βουλγαρικό πληθυσμιακό στοιχείο. Καθώς περιλάμβανε μέρη όπου πλειοψηφούσαν ελληνικοί και άλλοι πληθυσμοί, όπως Σέρβοι και Τούρκοι. Ολόκληρη σχεδόν η Μακεδονία, εκτός Θεσσαλονίκης και Χαλκιδικής, αποδόθηκε στη Βουλγαρική Ηγεμονία. Αν και η συνθήκη δεν υλοποιήθηκε πλήρως ως προς το εδαφικό κομμάτι, αυτή αποτέλεσε το εναρκτήριο του βουλγάρικου εθνικισμού με σκοπό τη δημιουργία της μεγάλης Βουλγαρίας.

Έκτοτε και μέχρι τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο, κυρίως, η δράση των Βούλγαρων εθνικιστών είχε ως σκοπό τον προσεταιρισμό των κατοίκων της περιοχής της κεντρικής Μακεδονίας με βίαιο, όμως, τρόπο προς διεκδίκηση των εδαφών τους. Καθοριστική υπήρξε η παρέμβαση των ελληνικών ένοπλων τμημάτων, σε αρκετά από τα οποία ηγούνταν κατώτεροι αξιωματικοί του ελληνικού στρατού. Μέσω της αντάρτικης δράσης τους στη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, μεταξύ 1904 και 1908, ανέκοψαν τη βουλγαρική δραστηριότητα και διαφύλαξαν τον Ελληνισμό της Μακεδονίας. Ωστόσο τα αποτελέσματα των Βουλγάρων στο Κιλκίς ήταν εντυπωσιακά καταφέροντας, παρά την ήττα των δικών τους ένοπλων τμημάτων, να εκτοπίσουν το ελληνικό στοιχείο και να μετατρέψουν όχι μόνο την πόλη αλλά και τη γύρω περιοχή σε βουλγάρικο κέντρο.

Με τη νέα, καθοριστική, οργάνωση του ελληνικού στρατού και τις επιτυχίες του στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο ξεκίνησε η απελευθέρωση των αλύτρωτων ελληνικών πατρίδων σε Θεσσαλία, Ήπειρο, Αιγαίο και κεντρική Μακεδονία. Ο ανανεωμένος ελληνικός στρατός στο ξεκίνημα του Β' Βαλκανικού βρέθηκε αντιμέτωπος με τον βουλγαρικό, πρώην σύμμαχό του. Κομβικό σημείο στην ιστορία του Κιλκίς αποτελεί η μάχη του Κιλκίς-Λαχανά, που υπήρξε η φονικότερη στη νεότερη ελληνική ιστορία και αναδείχθηκε η επιχειρησιακή ικανότητά του ελληνικού στρατού, κατάφερε να συντρίψει τις υπέρτερες και άριστα οργανωμένες αμυντικές βουλγαρικές δυνάμεις. Με συνδυασμένους και αποφασιστικούς επιθετικούς ελιγμούς οι επτά

ελληνικοί σχηματισμοί, που πολέμησαν, νίκησαν και απώθησαν τη 2η βουλγαρική στρατιά από την εν λόγω γραμμή άμυνας. Πρώτη και καθοριστική φορά ήρθαν αντιμέτωποι στο πεδίο της μάχης ελληνικός και βουλγάρικος τακτικός στρατός. Με αποτέλεσμα να εκδιωχθούν οι τελευταίοι από των τελευταίων δεκαετιών κέντρο τους, το Κιλκίς. Η ερειπωμένη και κατεστραμμένη, πλέον, πόλη ενσωματωμένη στον ελληνικό κορμό έγινε ξανά κέντρο, αυτή τη φορά, των Ελλήνων προσφύγων των Βαλκανικών Πολέμων και της Μικρασιατικής καταστροφής.

Abstract

From the last quarter of the 19th century, Kilkis and its province had changed from an area dominated by the Greek Christian element to a Bulgarian center. Compared to the Treaty of Saint Stephen which put an end to the Russo-Turkish War of 1877 – 1878, the autonomous hegemony of Bulgaria was established and immediately associated with its breakaway church, since 1870, known as the Exarchy. With this treaty, which in essence made the Bulgarians independent, the hegemony received territories beyond what corresponded to areas with a dominant Bulgarian population element. As it included places where Greek and other populations, such as Serbs and Turks, were in the majority. Almost the whole of Macedonia, except Thessaloniki and Halkidiki, was assigned to the Bulgarian Hegemony. Although the treaty was not fully implemented in terms of the territorial part, it was the beginning of Bulgarian nationalism with the aim of creating a greater Bulgaria.

Since then and until the Second Balkan War, mainly, the action of the Bulgarian nationalists was aimed at co-operating the inhabitants of the region of central Macedonia in a violent, however, way to claim their territories. The intervention of the Greek armed units, several of which were led by junior officers of the Greek army, was decisive. Through their guerilla action during the Macedonian Struggle, between 1904 and 1908, they stopped the Bulgarian activity and preserved the Hellenism of Macedonia. However, the results of the Bulgarians in Kilkis were impressive, managing despite the defeat of their own armed units to displace the Greek element and transform not only the city but also the surrounding area into a Bulgarian center.

With the new, decisive, organization of the Greek army and its successes in the First Balkan War, the liberation of the unredeemed Greek homelands in Thessaly, Epirus, Aegean and central Macedonia began. The renewed Greek army at the beginning of the Second Balkan was faced with the Bulgarian, its former ally. A pivotal point in the history of Kilkis is the fierce battle of Kilkis-Lakhanas, which was the deadliest in modern Greek history and its operational ability was highlighted, it managed to crush the superior and excellently organized defensive Bulgarian forces. By combined and decisive offensive maneuvers the seven Greek formations defeated and pushed the 2nd Bulgarian army from the said defense line. For the first and decisive time, Greek and Bulgarian regular armies faced each other on the battlefield. As a result, the latter were expelled from their center of the last decades, Kilkis. The ruined and

destroyed city, now integrated into the Greek body, became again the center, this time, of the Greek refugees of the Balkan Wars and the Asia Minor disaster.

1. Εισαγωγή

Η μάχη του Κιλκίς - Λαχανά, με την οποία ξεκίνησε επίσημα ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος, αποτελεί σημαντικό σημείο της νεότερης ελληνικής στρατιωτικής και πολιτικής ιστορίας. Η συγκεκριμένη μάχη έλαβε χώρα το τριήμερο από 19 έως και 21 Ιουνίου 1913 στη γραμμή τοποθεσίας από την περιοχή της Δοϊράνης, την κωμόπολη, την περίοδο εκείνη, του Κιλκίς μέχρι και νοτιοανατολικά στο ύψωμα Λαχανάς. Εκεί ήρθαν αντιμέτωποι δύο από τους τέσσερις πρώην συμμάχους του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, Ελλάδα και Βουλγαρία. Ο ελληνικός στρατός, δυνάμεως έξι Μεραρχιών και της μίας Ταξιαρχίας ιππικού που διέθετε, πολέμησε εναντίον της 2ης βουλγαρικής Στρατιάς, που είχε οργανωθεί αμυντικά στη συγκεκριμένη τοποθεσία από τον Οκτώβριο του 1912, ενισχυμένης επιπλέον με σημαντική δύναμη πυροβολικού.

Στην παρούσα μελέτη, αφού καταγραφεί η βουλγαρική εθνικιστική δράση στην περιοχή του Κιλκίς, θα γίνει προσπάθεια παρουσίασης του ανανεωμένου στρατού του ελληνικού βασιλείου στη μάχη αυτή, που κατάφερε να συνεχίσει τις επιτυχίες από τον Α΄ Βαλκανικό και να νικήσει με σοβαρό τίμημα σε ανθρώπινο δυναμικό τις υπέρτερες, και μέχρι εκείνο το σημείο ισχυρότερες, βουλγαρικές δυνάμεις. Σε αυτό το γεγονός είχαμε την ανάδειξη του ελληνικού στρατεύματος, της ικανότητας της ηγεσίας του, τόσο από τον αρχιστράτηγο βασιλιά Κωνσταντίνο όσο και από τους διοικητές των τμημάτων, και ιδιαίτερα της αποφασιστικότητας των Ελλήνων μαχητών που πολέμησαν στην πεδιάδα του Κιλκίς.

Όμως πέρα από αυτά τα σημαντικά στοιχεία, που έχουν ειπωθεί και αναλυθεί, σκοπός μου είναι η παρουσίαση και μίας άλλης μεγάλης συνέπειας της νίκης επί των Βούλγαρων μέσα από την ανάλυση της μάχης Κιλκίς - Λαχανά. Οδήγησε και σε ένα άλλο ισάξιο αν όχι σημαντικότερο γεγονός. Αυτό της οριστικής εκδίωξης των Βούλγαρων από την επαρχία του Κιλκίς. Η συγκεκριμένη περιοχή μετά την απελευθέρωσή της έμεινε κενή Βούλγαρων και μετατράπηκε, αυτή τη φορά, σε κέντρο της ελληνικής προσφυγιάς. Η μάχη αυτή με τη νίκη των Ελλήνων επέφερε το καθοριστικό πλήγμα στην, επί δεκαετιών πρωτότερα, εθνικιστική βουλγαρική δράση στην περιοχή του Κιλκίς αλλά και της υπόλοιπης κεντρικής Μακεδονίας. Το Κιλκίς και η γύρω από αυτό περιοχή, τμήμα της αρχαίας Μακεδονίας, είχε μετατραπεί σε βουλγάρικο κέντρο. Καταγράφοντας τα γεγονότα από την ίδρυση της αυτόνομης βουλγάρικης εκκλησίας, της Εξαρχίας, τη δεκαετία του 1870 και την αυτονόμηση των Βούλγαρων, αυτοί ξεκίνησαν τη δράση τους μέσω προπαγάνδας για τον προσεταιρισμό των κατοίκων της περιοχής. Ο προσεταιρισμός αυτός είχε σκοπό τον εκβουλαρισμό και τη διεκδίκηση των

εδαφών της Μακεδονίας. Απώτερος στόχος η δημιουργία ενός μεγάλου βουλγαρικού κράτους μέχρι το Αιγαίο. Εις βάρος όμως των ιστορικών δικαιωμάτων της Ελλάδας και της πλειοψηφίας των κατοίκων που ήταν Έλληνες. Η δράση των Βούλγαρων στηρίχτηκε στο ιδιαίτερο γλωσσικό ιδίωμα του πληθυσμού της κεντρικής και κυρίως της βόρειας Μακεδονίας που έμοιαζε με τη σλαβική γλώσσα. Με τη βία και την εχθρότητα που τη χαρακτήρισε μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν τον αγράμματο απλό λαό και το φόβο του για τους διωγμούς, με συνέπεια να κυριαρχήσουν στην επαρχία του Κιλκίς. Αποτέλεσμα ήταν στις αρχές του 20ου αιώνα το Κιλκίς να θεωρείται ακόμα και από την Ελλάδα βουλγάρικο κέντρο με σχεδόν μηδενική ελληνική παρουσία στην πόλη, κάτι το οποίο φαινόταν και από τις οθωμανικές απογραφές του πληθυσμού.

Ωστόσο, από το 1904, χρονιά που ξεκίνησε ο Μακεδονικός Αγώνας, ο ελληνικός πληθυσμός της κεντρικής Μακεδονίας, με τη βοήθεια σε έμπυχο και άψυχο υλικό από το ελληνικό κράτος, περιόρισε και ανέστειλε τη βουλγαρική δραστηριότητα κρατώντας το ηθικό και την ελληνικότητα της περιοχής. Περιορίζοντας τη βουλγάρικη κυριαρχία σχεδόν αποκλειστικά στην πόλη του Κιλκίς. Με το ξεκίνημα των Βαλκανικών Πολέμων το 1912, ο ελληνικός στρατός μπόρεσε να απελευθερώσει από τους Οθωμανούς σημαντικά εδάφη σε Ήπειρο, δυτική και κεντρική Μακεδονία με εξέχον γεγονός την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης στις 26 Οκτωβρίου 1912. Ταυτόχρονα ο σύμμαχος βουλγαρικός στρατός καταλάμβανε την ίδια ημέρα την πόλη του Κιλκίς, εντάσσοντάς το κέντρο του βουλγαρισμού στην Μακεδονία στον κρατικό του κορμό. Οι βλέψεις των Βούλγαρων στα εδάφη της Μακεδονίας δεν σταμάτησαν και το Ιούνιο του επόμενου έτους επιτέθηκαν στους Σέρβους και στους Έλληνες, πρώην συμμάχους τους κατά των Τούρκων.

Τότε πραγματοποιήθηκε και η μάχη του Κιλκίς - Λαχανά που Ελλάδα και Βουλγαρία ήταν εμπόλεμες μεταξύ τους. Οι Έλληνες κατάφεραν, νικώντας τους, να εκδιώξουν οριστικά τους Βούλγαρους από την επαρχία του Κιλκίς και να επισημοποιήσουν την απελευθέρωση της περιοχής από τους ξένους. Η επαρχία αυτή ερειπωμένη, από τη φυγή των Βούλγαρων που ακολούθησαν το στρατό τους, έμελλε να καταστεί σχεδόν αμέσως νέα πατρίδα για τους Έλληνες. Πρόσφυγες τόσο από τους Βαλκανικούς Πολέμους, από περιοχές που δεν ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος όσο και από τη Μικρά Ασία εγκαταστάθηκαν εκεί κατόπιν των διωγμών του 1919 από τους Τούρκους και της καταστροφής του 1922. Η τριήμερη μάχη του Ιουνίου 1913 αποκατέστησε την ελληνικότητα του Κιλκίς.

2. Βιβλιογραφική Ανασκόπηση

Με βάση τη, μέχρι τώρα, βιβλιογραφία για τη μάχη του Κιλκίς - Λαχανά οι πληροφορίες που υπάρχουν είναι αρκετές και σημαντικές. Γνωρίζουμε και μπορούμε να δούμε από βιβλία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, σχετικά με τους Βαλκανικούς Πολέμους, τους Σχηματισμούς, τις Μονάδες και τα τμήματα τόσο του ελληνικού όσο και του βουλγαρικού στρατού¹. Πληροφορούμαστε για ονόματα διοικητών τμημάτων και για τις δυνάμεις καθώς και για τις κατευθύνσεις των επιθέσεων και της αμυντικής διάταξης ανάλογα τον εξεταζόμενο στρατό. Όσο αφορά τη σημασία της μάχης για την μετέπειτα έκβαση του πολέμου μία γενική εικόνα την αντλούμε από υπάρχουσες μελέτες όπως το βιβλίο του Γιώργου Εχέδωρου “*Η μεταξύ Πάικου και Κρουσίων χώρα (νομός Κιλκίς)*”². Από αναφορές ξένων περιηγητών της περιόδου και αρχεία απογραφών της οθωμανικής αυτοκρατορίας γίνεται και εκτενής ενημέρωση για τη δημογραφική σύνθεση της περιοχής και για τη μετατροπή μιας ιστορικά ελληνικής περιοχής σε βουλγαρικό κέντρο δράσης εθνικιστικής προπαγάνδας και αλλοίωσης του πληθυσμού.

Αντίθετα, παρά την αναφορά και ανάλυση όλων αυτών των σημαντικών γεγονότων και της μάχης στην περιοχή Κιλκίς - Λαχανά τον Ιούνιο του 1913, δεν έχει καταγραφεί ανάλυση ως της καθοριστικής συμβολής της νίκης του ελληνικού στρατού ως προς την οριστική εκδίωξη των Βούλγαρων από το Κιλκίς. Κατόπιν αυτού του συμβάντος η περιοχή μπόρεσε να αποτελέσει χώρο εγκατάστασης πλήθους Ελλήνων προσφύγων που επανέφεραν τον ελληνικό χαρακτήρα.

3. Μεθοδολογία

Η εκπόνηση της εν λόγω διπλωματικής διατριβής βασίστηκε τόσο σε δευτερογενείς πηγές, και υπάρχουσα βιβλιογραφία όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, όσο και σε αριθμό πρωτογενών πηγών και κρατικών αρχείων δημοσίων υπηρεσιών. Αρχικά μελέτησα και κατέγραψα τα καθοριστικά γεγονότα μέσα από δευτερογενείς πηγές για να παρουσιάσω ιστορικά στοιχεία της πόλης του Κιλκίς. Όπως επίσης και στη συνέχεια για την ανάδειξη της βουλγαρικής εθνικιστικής δράσης στην εξεταζόμενη περιοχή για να παρουσιάσω τον τρόπο με

¹ -Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, τόμος Β', Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1992.

-Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, τόμος Γ', Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1992.

-Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1987.

²Γιώργος Εχέδωρος, *Μακεδονία, η ιστορία του Κιλκίς (η μεταξύ Πάικου και Κρουσίων χώρα)*, από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα, γ' έκδοση, Γραμματικόπουλος, Κιλκίς 2007.

τον οποίο η πόλη αυτή κατέληξε να θεωρείται και να είναι στην ουσία μία βουλγαρική πόλη, εξέχον κέντρο της προπαγάνδας κατά των Ελλήνων του Κιλκίς και της κεντρικής Μακεδονίας. Κατόπιν, ακολουθεί η ανάλυση της μάχης που ήταν καθοριστική για την πορεία των περιοχών αυτών. Για τα γεγονότα που αφορούν τη μάχη Κιλκίς – Λαχανά βασίστηκα στα σχετικά αρχεία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού. Μέσα από τα ημερολόγια των Σχηματισμών και των Μονάδων, που συμμετείχαν στη μάχη, καθώς και τις Διαταγές Επιχειρήσεων του Γενικού Στρατηγείου και της επιστολές των επιτελών του, κατέγραψα λεπτομερώς την τριήμερη μάχη από την 19^η έως και την 21^η Ιουνίου 1913. Για την τεκμηρίωση της σημασίας της μάχης και της μετατροπής της πόλης του Κιλκίς σε προσφυγικό κέντρο και αντλήθηκαν στοιχεία από προσωπικές επιστολές στρατιωτών και αξιωματικών της μάχης. Επίσης υλικό από το Αρχείο του Ελευθερίου Βενιζέλου, με επιστολές του Υπουργείου Εξωτερικών την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων, αρχείων από τους φακέλους του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας, με στατιστικές πληθυσμών και έγγραφα της Υποδιοίκησης Κιλκίς και των απογραφών του πληθυσμού της Ελλάδας από το 1913 μέχρι και το 1928.

4. Η επαρχία του Κιλκίς μετατρέπεται σε βουλγάρικο κέντρο

4.1 Ιστορικά στοιχεία για την πόλη και την επαρχία της

Η πόλη του Κιλκίς βρίσκεται στη μέση, προς βόρεια, γεωγραφική ζώνη της κεντρικής Μακεδονίας, βορείως της Θεσσαλονίκης. Η πόλη αυτή με τη γύρω περιοχή της ήταν ανέκαθεν μία ελληνικές. Αρχικά και μέχρι τη δεκαετία του 1980 η επικρατούσα θεωρία έλεγε πως το όνομα προέρχεται από την αρχαιοελληνική λέξη “κιγκλίζ”, που σημαίνει κιγκλίδωμα και αυτό διότι τα υψώματα και οι λόφοι εμπροσθεν της πόλης προς τα νοτιοδυτικά έχουν ανομοιόμορφο ύψος και φαίνεται σαν να προστατεύουν την περιοχή με φυσική οχύρωση³.

Ωστόσο από τα τέλη του περασμένου αιώνα και κατόπιν ανασκαφών η πόλη πλέον ταυτίζεται με την αρχαιοελληνική πόλη Καλλικό και η ονομασία της προέρχεται από τον ποταμό Γαλλικό που κατέρχεται το νομό Κιλκίς νότια προς Θεσσαλονίκη και εκβάλλει στα δυτικά της, στον Θερμαϊκό κόλπο. Ο συγκεκριμένος ποταμός στην αρχαιότητα είχε την ονομασία Καλλικός ή Καλλικός⁴. Ακόμη, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση του μακεδονικού χώρου, υπάρχουν αναφορές

³Αναμνηστικόν λεύκωμα εορταστικών εκδηλώσεων επί τη 50/ετηρίδι από της ιστορικής μάχης Κιλκίς και της απελευθέρωσης της πόλης. 1913-196., Θεσσαλονίκη 1964, σ. 215-216.

⁴Εχέδωρος, ό.π., σελ. 426.

για μία πόλη στην ίδια περιοχή με την ονομασία Καλλίκουμ ή Γκαλίκουμ⁵. Το Κιλκίς συνέχισε να υφίσταται στα χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας ως Καλικού και Καλίκιον. Επίσης από τον 5ο αιώνα είναι καταγεγραμμένο πως ιδρύθηκε η επισκοπή του Καλλικού στη θέση αρχαίου ναού. Ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί στο Κιλκίς, έχουν φέρει στο φως ερείπια αρχαιοελληνικών ναών. Συμπεραίνουμε πως η πόλη αυτή διατηρεί ελληνική ταυτότητα από τα αρχαία χρόνια.

Η κατάληξη στην ονομασία “Κιλκίς” δικαιολογείται από την κάθοδο των σλαβικών φύλων στα τέλη του 6ου αιώνα μ. Χ. Οι Σλάβοι έκτοτε άρχισαν να εγκαθίσταται στην περιοχή των Βαλκανίων και στην βόρεια και κεντρική Μακεδονία. Μέσω της ενσωμάτωσής τους στο χώρο άρχισαν να προκύπτουν και οι παραφθορές στην ονομασία της πόλης Καλλίκιον σε Καλκούς ή Κιλκίσιο, Καλκίτς αργότερα και Κουκούς⁶. Οι τελευταίες ονομασίες και κυρίως το Καλκίτς, που ήταν η επίσημη ονομασία επί Οθωμανοκρατίας εμφανίζονταν συχνά στους χάρτες και τα επίσημα έγγραφα.

Η παρουσία του ελληνικού στοιχείου στην πόλη και τη γύρω περιοχή ήταν αδιάκοπη από ιδρύσεως της στα αρχαία χρόνια⁷. Με τις επιδρομές και εγκαταστάσεις λαών από τη βορειοανατολική Ευρώπη εγκαταστάθηκαν στην περιοχή σλαβικά φύλα και στη συνέχεια Βούλγαροι. Το Κιλκίς και η επαρχία του τον 19ο αιώνα περιλάμβανε τα χωριά Γυναικόκαστρο, Μάνδρες, Μεγάλη Στέρνα, Κιλινδίρ ή Καλίνδρια, Χέρσοβο ή Χέρσο, Γκρίτζοβο, Καστανιές, Ηλιόφυτο, Βλαδία και Γιαννί-Κιόϊ ή Βελισσάριο. Τα μέρη αυτά την εποχή εκείνη σύμφωνα με το διοικητικό σύστημα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ανήκαν στον καζά Αβρέτ Χισάρ που αντιστοιχούσε σε επίπεδο επαρχίας⁸. Αν και το Κιλκίς ήταν η μεγαλύτερη πόλη του καζά, αυτός είχε διοικητική έδρα το Γυναικόκαστρο. Ο καζάς Αβρέτ Χισάρ υπαγόταν στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης, σε επίπεδο νομού με σημερινά δεδομένα, και το σαντζάκι αυτό στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης.

Στις πόλεις οι κάτοικοι χωρίζονταν ανά περιοχή σε μιλέτ, τα οποία ήταν θρησκευτικές κοινότητες, με την καταγραφή τους να γίνεται κατ’ αυτόν τον τρόπο και όχι ανάλογα με την εθνική τους ταυτότητα. Τους χριστιανούς υπηκόους της οθωμανικής αυτοκρατορίας τους αποκαλούσαν όλους ανεξαιρέτως καταγωγής ως ραγιάδες. Για αυτό το λόγο και κατά την

⁵William Martin Leake, *Travels in northern Greece*, J. Rodwell, London 1835, σ. 440.

⁶Βασίλειος Δημητριάδης, *Η κεντρική και δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 338-340.

⁷Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία*, β’ έκδοση, Εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 19.

⁸Νικόλαος Αθ. Μισολίδης, *Η δημογραφική εικόνα της κεντρικής Μακεδονίας κατά τον 19ο αιώνα (1789-1912)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 12.

πρώτη απογραφή του 19ου αιώνα στην επικράτεια, στην πόλη του Κιλκίς καταγράφηκαν κοντά στους 7.000 ραγιάδες, συνολικά, με τους μουσουλμάνους να είναι λιγότεροι από τους μισούς σε αριθμό⁹. Επίσης στην περιοχή της Δοϊράνης, λίγα χιλιόμετρα βόρεια του Κιλκίς, οι μουσουλμάνοι υπερτερούσαν περί τους 1.500 επιπλέον κατοίκους από τους ραγιάδες. Οι ραγιάδες στην επαρχία του Κιλκίς, όπως και στα υπόλοιπα μέρη της αυτοκρατορίας καταπιέζονταν και έπεφταν συχνά θύματα των αυθαιρεσιών και της καταπίεσης των οθωμανικών αρχών, φτάνοντας στο σημείο να ζουν σε αρκετές περιπτώσεις υπό άθλιες συνθήκες¹⁰.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω στο χώρο της Μακεδονίας συγκεντρώθηκαν και συνυπήρχαν διάφορες εθνοτικές ομάδες, Έλληνες, Σλάβοι (κυρίως Σέρβοι), Βούλγαροι, Τούρκοι και Αλβανοί, λόγω μετανάστευσης, επιδρομών και κατακτήσεων. Οι λαοί αυτοί αλληλεπίδρασαν μεταξύ τους υιοθετώντας ο καθένας πολιτιστικά στοιχεία του άλλου¹¹. Ένα από αυτά τα στοιχεία αποτέλεσε και η γλώσσα. Παρατηρήθηκε η ύπαρξη πληθυσμών με μία συγκεκριμένη εθνική ταυτότητα να ομιλεί τη γλώσσα, ή φαινομενικά έτσι διακρινόταν, μίας άλλης, διατηρώντας όμως την εθνική της συνείδηση. Χαρακτηριστικό και πιο έντονο παράδειγμα ήταν αυτό των σλαβόφωνων Ελλήνων.

Οι σλαβόφωνοι Έλληνες μιλούσαν μία διάλεκτο που έμοιαζε έντονα με τη σλαβική γλώσσα. Ωστόσο ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι προσκείμενοι στο Πατριαρχείο και με συνείδηση της ελληνικής τους ταυτότητας¹². Οι σλαβόφωνοι Έλληνες κατοικούσαν κυρίως στην κεντρική και βόρεια Μακεδονία. Σε περιοχές δηλαδή που υπήρχε έντονο το σέρβικο και βουλγαρικό στοιχείο που μιλούσαν τη σλαβική γλώσσα. Οι εν λόγω Έλληνες της Μακεδονίας δεν κατέληξαν μονομιάς στη χρήση σλαβικής διαλέκτου ή λόγω εξαναγκασμού. Η συνύπαρξη με σλαβικούς λαούς στο συγκεκριμένο χώρο είχε ξεκινήσει από τα τέλη του 6ου αιώνα μ. Χ. ύστερα από την κάθοδο από τον βορρά των τελευταίων. Με κάποιο τρόπο έπρεπε να καταφέρουν να συνεννοούνται όλοι αυτοί οι διαφορετικοί λαοί μεταξύ τους¹³. Έτσι είχαμε το αποτέλεσμα της διαμόρφωσης μίας ομιλίας που κατόπιν ερευνών αποδείχτηκε πως στηριζόταν

⁹Κεμάλ Καρπάλ, *Ottoman population 1830 – 1914 demographics and social characteristics*, Ουισκόνσιν 1985, σ. 134 – 137.

¹⁰Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Το Κοινόν της Πολιτείας, ο χριστιανικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης πριν και μετά την επανάσταση του 1821*, Λόγος πανηγυρικός επί τη εορτή της 25ης Μαρτίου, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 18.

¹¹Στεφανία Αμοιρίδου, *Ελληνικά δάνεια στην αρχαία ρωσική και εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα. Δρόμους και Γράμματα Σλαβικού Πολιτισμού*, Σχολή Βαλκανικών Γλωσσών και Ρωσικής, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 3-4.

¹²Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Αλησμόνητες πατρίδες του Ελληνισμού. Η άνω Μακεδονία, το μήλο της έριδος έξι λαών*, τόμος έκτος, Εκδόσεις Κεσόπουλος, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 89.

¹³ Αμοιρίδου, ό.π., σ. 4-7.

σε ελληνικές λέξεις με σλαβικές καταλήξεις και όχι σε μία ξεχωριστή σλαβική διάλεκτο. Το γεγονός αυτό αγνοούνταν ακόμη και από τις επίσημες αρχές του ελληνικού βασιλείου στις αρχές του 20ου αιώνα¹⁴. Στις πληθυσμιακές ομάδες των σλαβόφωνων, της κεντρικής Μακεδονίας και της επαρχίας Κιλκίς, όπως θα δούμε και στη συνέχεια στόχευσε η βουλγαρική εθνικιστική προπαγάνδα προς προσεταιρισμό τους¹⁵. Με σκοπό να εμφανιστούν αργότερα ως Βούλγαροι και να υπαχθούν τα εδάφη τους στο βουλγαρικό κράτος.

4.2 Η εθνικιστική δράση των Βούλγαρων

Ο χώρος της κεντρικής Μακεδονίας και συγκεκριμένα της εξεταζόμενης περιοχής απαρτιζόταν από διάφορες πληθυσμιακές ομάδες. Οι άνθρωποι αυτοί με διαφορετική εθνική συνείδηση, ελληνική, σερβική, βουλγαρική, τουρκική, με διαφορετική γλώσσα και άλλοτε όπως οι σλαβόφωνοι Έλληνες με χρησιμοποιούμενη γλώσσα άλλης εθνοτικής ομάδας και με διαφορετική εθνική συνείδηση έπεσαν στα δίχτυα της βουλγαρικής προπαγάνδας όμως και στις βλέψεις τεσσάρων διαφορετικών κρατών για την εδαφική κυριαρχία στο ζωτικό χώρο της Μακεδονίας. Η εθνοτική διαπάλη στο Κιλκίς και το γεωγραφικό χώρο της ζώνης κεντρικής και βόρειας Μακεδονίας ξεκίνησε από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα με αφορμή τις βουλγαρικές εθνικιστικές επιδιώξεις. Οι επιδιώξεις αυτές απέβλεπαν στη διαδικασία καλλιέργειας βουλγαρικής εθνικής συνείδησης στους κατοίκους των περιοχών αυτών. Εφόσον θα κατάφερναν κάτι τέτοιο θα μπορούσαν να διεκδικήσουν τα εδάφη αυτά, αργότερα, όταν θα αποκτούσαν την πολυπόθητη ανεξαρτησία από τους Τούρκους. Και αυτό διότι θα ήταν στην ευνοϊκή για αυτούς θέση να επικαλεστούν πληθυσμιακή κυριαρχία, σε έναν χώρο όμως που κυριαρχούσε ανέκαθεν το ελληνικό στοιχείο και τα αντίστοιχα δικαιώματα στα συγκεκριμένα εδάφη ανήκαν στο ελληνικό κράτος.

Καταλυτικό γεγονός που συνέβαλε στην έναρξη της εθνικιστικής βουλγαρικής δράσης στην επαρχία του Κιλκίς υπήρξε το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου. Το 1856 αποτέλεσμα της παγίωσης της κατάστασης στην οθωμανική επικράτεια και τη διαφύλαξης των συμφερόντων των δυτικών δυνάμεων ήταν η προσπάθεια διάδοσης του καθολικισμού και του

¹⁴-Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Φ49/1/1-2.

-Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Φ52/2/16.

- Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Φ52/3/1-12.

Τα συγκεκριμένα αρχεία αποτελούν εθνολογική στατιστική του πληθυσμού των περιφερειών Γουμέντισης (Γουμένισσας Κιλκίς), Βοδινών και Καρατζόβας, της Κεντρικής Μακεδονίας, που πραγματοποιήθηκαν το 1914 από τις ελληνικές αρχές. Στις στατιστικές καταγράφονται Έλληνες να μιλούν σλαβική ή και βουλγαρική γλώσσα.

¹⁵ Άσια Μπορίσοβα, *Η ιστορική εξέλιξη της βουλγαρικής γλώσσας, Σλαβική και βαλκανική προσέγγιση. Δρώμενα και Γράμματα Σλαβικού Πολιτισμού, Σχολή Βαλκανικών Γλωσσών και Ρωσικής, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 73-81.*

προτεσταντισμού στην Μακεδονία¹⁶. Από το 1855 είχαν αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους στο χώρο της κεντρικής Μακεδονίας αποστολές ιερέων της Γαλλίας, του τάγματος των Λαζαριστών. Οι Γάλλοι ιεραπόστολοι ξεκίνησαν τον προσηλυτισμό, κυρίως, των σλαβόφωνων κατοίκων του εν λόγω γεωγραφικού χώρου. Τα αποτελέσματά τους δεν ήταν τα επιθυμητά, γι' αυτούς, σε περιοχές με εξέχουσα την ελληνική παρουσία, όπως στο βιλαέτι Μοναστηριού.¹⁷ Αντίθετα νοτιότερα στην επαρχία του Κιλκίς, στον καζά του Αβρέτ Χισάρ γενικότερα, η επιτυχία τους ήταν σημαντική.

Οι βουλγαρόφωνοι πληθυσμοί σταδιακά άρχισαν να εξέρχονται από τους κόλπους του Πατριαρχείου, σε αντίθεση με τους Έλληνες¹⁸. Ταυτόχρονα προχώρησαν στην αποκήρυξη του Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης, στην αναγνώριση του Πάπα ως ανώτερου χριστιανού ιεράρχη και στην άσκηση της Θείας Λειτουργίας στη βουλγάρικη γλώσσα. Επίσης απαιτούσαν και τον διορισμό Βούλγαρου επισκόπου στο Κιλκίς. Οι σλαβόφωνοι σλαβικοί πληθυσμοί του καζά δέχτηκαν εύκολα τον καθολικισμό καθώς μέσω αυτού είχαν τη δυνατότητα της προστασίας των δυτικών χωρών και την αποφυγή σημαντικών φόρων και κακομεταχείρισης από τους Οθωμανούς, καθώς υπό τον Πατριάρχη που βρισκόταν στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας κάτι τέτοιο δεν ήταν εφικτό¹⁹. Η βουλγαρική δράση επεκτεινόταν και στις γύρω περιοχές όπου κατοικούσαν σλάβοι αλλά και σλαβόφωνοι Έλληνες. Επιπλέον σε αρκετές περιπτώσεις καταλάμβαναν ελληνορθόδοξες εκκλησίες, όπως συνέβη το 1869 στην εκκλησία της Αγίας Κυριακής στην πόλη του Μοναστηριού. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της δράσης τους ήταν η προσπάθεια σύστασης σχολείων όπου θα διδασκόταν αποκλειστικά η βουλγαρική γλώσσα²⁰.

Οι Βούλγαροι μέσω της διάδοσης και προσέλευσης στον καθολικισμό των σλαβόφωνων κατοίκων της περιοχής προωθούσαν και αιτήματα για τη δημιουργία αυτόνομης βουλγαρικής εκκλησίας. Η επιτυχία ήρθε το 1867 όπου ο πατριάρχης Κωνσταντινούπολης αναγνώρισε αυτόνομη βουλγαρική εκκλησία, την Εξαρχία²¹. Η επισφράγιση του γεγονότος έλαβε χώρα το 1870 που με σουλτανικό φερμάνι ιδρύθηκε επίσημα η Εξαρχία. Υπό τη δικαιοδοσία της βρέθηκαν 13 επαρχίες της αυτοκρατορίας. Την έξαρση της δράσης των Βούλγαρων προκάλεσε

¹⁶Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού*, σ. 214-220.

¹⁷Αθανάσιος Α. Αγγελόπουλος, *Αι ζένοι προπαγάνδαι εις την επαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870 – 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 49.

¹⁸Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού*, σ. 213-216.

¹⁹Εχέδωρος, *ό.π.*, σ. 242-252.

²⁰Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού*, σ. 215-216

²¹Στο ίδιο, σ. 218-220.

το σημείο του φερμανιού που προέβλεπε την επέκταση των επαρχιών υπό την Εξαρχία στις οποίες ο βουλγαρικός πληθυσμός θα αποτελούσε τουλάχιστον τα 2/3 των κατοίκων.

Η παραπάνω πρόβλεψη της αναγνώρισης της βουλγαρικής εκκλησίας, της Εξαρχίας, ώθησε τους Βούλγαρους σε μία έντονη και βίαιη δραστηριότητα όχι μόνο στην επαρχία του Κιλκίς αλλά και βορειότερα στη Δοϊράνη, το Μοναστήρι, τη Στρώμιτσα, τα Σκόπια και στο Νευροκόπι. Στις περιοχές αυτές επικρατούσαν σλαβόφωνοι πληθυσμοί, Σλάβοι, Βούλγαροι και Έλληνες²². Στα πλαίσια της δράσης τους οι Βούλγαροι επεδίωκαν και καταλάμβαναν ελληνικές εκκλησίες, επιτίθεντο κατά ελληνικών σχολείων και έφερναν Βούλγαρους ιερείς. Παρά την αντίδραση των Ελλήνων οι οθωμανικές αρχές δεν ήταν σε θέση να ανακόψουν την εθνικιστική έξαρση. Τη βουλγαρική δραστηριότητα υποβοηθούσε η Ρωσία μέσω του πρέσβη της στην Κωνσταντινούπολη Ιγνατίεφ. Ο τελευταίος ήταν υπέρμαχος του πανσλαβισμού. Ο στόχος του πανσλαβισμού που είχαν θέση οι Ρώσοι ήταν να δημιουργήσουν ένα ανεξάρτητο βουλγαρικό κράτος που θα κυριαρχούσε στα Βαλκάνια με απώτερο σκοπό την προώθηση των ρωσικών συμφερόντων προς το Αιγαίο και κατ' επέκταση στη Μεσόγειο θάλασσα. Μέσω των όπλων και της απευθείας πολιτικής δεν ήταν σε θέση να το πράξουν καθώς τα αγγλικά, κυρίως, και γαλλικά συμφέροντα απαιτούσαν άθικτη και κυρίαρχη στην περιοχή την οθωμανική αυτοκρατορία. Τα ρωσικά σχέδια που εξυπηρετούσαν τους εθνικούς σκοπούς των Βουλγάρων πήραν μορφή με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου στις 3 Μαρτίου 1878.

Η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου υπογράφηκε μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας και έθεσε τέρμα στον μεταξύ τους πόλεμο από Απριλίου 1877 μέχρι Ιανουάριο 1878²³. Στους όρους της συνθήκης προβλεπόταν η ανεξαρτητοποίηση του Μαυροβουνίου, της Σερβίας και της Ρουμανίας από τους Οθωμανούς, όπως επίσης και η αυτονομία της Βοσνίας που θα ήταν στο εξής υπό την προστασία της Αυστροουγγαρίας. Ωστόσο, το πιο σημαντικό που καθόριζε η συνθήκη αυτή ήταν η ίδρυση αυτόνομης βουλγαρικής ηγεμονίας, της Μεγάλης Βουλγαρίας. Η έκταση που της δινόταν ήταν δυσανάλογη προς τις επαρχίες που κυριαρχούσε το βουλγαρικό πληθυσμιακό στοιχείο. Περιλάμβανε τη σημερινή Βουλγαρία, την Ανατολική Ρωμυλία, τη δυτική Θράκη και ολόκληρη τη Μακεδονία εκτός από τη Θεσσαλονίκη και τη Χαλκιδική²⁴. Ορίστηκαν έτσι στην επικράτεια της αυτόνομης βουλγαρικής ηγεμονίας όχι μόνο ιστορικά ελληνικά εδάφη, όπως το Κιλκίς, αλλά και περιοχές στις οποίες κυριαρχούσε το ελληνικό

²²Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού*, σ. 221-248.

²³Χαράλαμπος Γ. Νικολάου, *Διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες - συμφωνίες και συμβάσεις*, Διεύθυνση Εκδόσεων Γενικού Επιτελείου Στρατού, Αθήνα 1980, σ. 126-129.

²⁴Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία, 1204-1985*, έκδοση κβ', Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 276-277.

στοιχείο. Το γεγονός αυτό παραδέχτηκαν και οι Βούλγαροι, όπως ο γραμματέας της Εξαρχίας στην Κων/πολη Σούπωφ που δήλωσε το 1885 πως²⁵:

“ο λαός της Μακεδονίας που αποδόθηκε στη Βουλγαρία το 1878 δεν είχε βουλγαρική εθνική συνείδηση στην πλειοψηφία του, αντίθετα στο νότο έχουν ελληνική τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο ενώ στη βόρεια Μακεδονία μόνο στις πόλεις που επηρεάζουν όμως και την εκεί ύπαιθρο”.

Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου χαρακτηρίζεται από απαξίωση προς τα ελληνικά δικαιώματα, διότι η Ελλάδα βρισκόταν υπό την επιρροή της Δύσης που τασσόταν κατά των Ρώσων και δεν τους συνέφερε να ισχυροποιήσουν την Ελλάδα στην περιοχή²⁶, και από τον στόχο του πανσλαβισμού που θα εξυπηρετούσε τα ρωσικά σχέδια στην έξοδό τους στη θάλασσα της ανατολικής Μεσογείου.²⁷ Δημιούργησε μία Βουλγαρία με υπερμεγέθη έκταση και όζυνη την εθνικιστική της δράση. Έκτοτε οι Βούλγαροι πίστεψαν πως τους ανήκουν δικαιωματικά τα εδάφη που όριζε η συνθήκη και έθεσαν σκοπό των εκβουλγαρισμό όλων των κατοίκων²⁸. Η στόχευση αυτή προοριζόταν σαφώς προς τους ελληνικούς πληθυσμούς.

Η αντίδραση των δυτικών χωρών, Αγγλίας, Γαλλίας και Ιταλίας, ήταν άμεσες²⁹. Θορυβήθηκαν από την σημαντική επέκταση της ρωσικής επιρροής στα Βαλκάνια μέσω της δημιουργίας της Μεγάλης Βουλγαρίας και της συρρίκνωσης της οθωμανικής επικράτειας. Κατάφεραν να οδηγήσουν σε διαπραγματεύσεις της Ρωσία στο συνέδριο του Βερολίνου τον Ιούλιο του 1878 που ολοκληρώθηκαν στις 13 του ίδιου μήνα. Η συνθήκη του Βερολίνου ανέτρεψε σημαντικά τους όρους της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, περιορίζοντας την έκταση της Βουλγαρίας και κατά συνέπεια τη ρωσική δύναμη³⁰. Οι όροι της συνθήκης επικύρωναν την ανεξαρτητοποίηση των Βούλγαρων σε κράτος με έκταση από τον Δούναβη στο βορρά μέχρι την οροσειρά του Αίμου στο νότο και την αυτονομία της Ανατολικής Ρωμυλίας με χριστιανό διοικητή, ανεξαρτήτως εθνικότητας. Η συνθήκη του Βερολίνου αν και καθόρισε τα σύνορα στα Βαλκάνια και ειδικότερα τη Μακεδονία αποτέλεσε και την έναρξη της διαμάχης των χωρών που βρίσκονταν σε αυτή και είχαν ιστορικά και πληθυσμιακά ερείσματα. Οι Βούλγαροι, ειδικότερα, θεωρώντας πως η συνθήκη αυτή τους στερούσε από το όνειρο μίας μεγάλης

²⁵ Νικολάου, ό.π., σ. 127.

²⁶ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Νεώτερη ευρωπαϊκή ιστορία, 1789-1945, Από τη γαλλική επανάσταση μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, ανατύπωση η', Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 218-219.

²⁷ Εχέδωρος, ό.π., σ. 249-252

- Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού*, σ. 225.

²⁸ Νικολάου, ό.π., σ. 129.

²⁹ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού*, σ. 241-243.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 135-137.

πατρίδας και εδαφών που της παραχωρήθηκαν στις αρχές του 1878 επιδόθηκαν έκτοτε σε εντονότερες προσπάθειες εκβουλαρισμού της κεντρικής Μακεδονίας. Η διαμάχη των βαλκανικών λαών θα έφτανε στο αποκορύφωμά της αρχικά με τον Μακεδονικό Αγώνα, 1904-1908 και στη συνέχεια με τους Βαλκανικούς Πολέμους, 1912-1913.

Συνοπτικά μέχρι το 1878 από όλη την περιοχή δράσης της βουλγαρικής προπαγάνδας αυτή είχε καταφέρει να εδραιωθεί στον καζά Αβρέτ Χισάρ. Η επικράτηση της Εξαρχίας στο Κιλκίς είχε σαν αποτέλεσμα να καταστεί αυτό κέντρο δράσης της βουλγαρικής εθνικιστικής προπαγάνδας στην κεντρική Μακεδονία. Με κέντρο το Κιλκίς πέτυχε να επεκταθεί και δυτικότερα έως της Γουμένισσα³¹. Από τη δεκαετία του 1860 μέχρι το 1878 οι Βούλγαροι πέτυχαν την ίδρυση βουλγαρικού σχολείου μόνο στην κωμόπολη του Κιλκίς και στη Γουμένισσα. Η προπαγάνδα από πλευράς Βουλγάρων που είχε εδραιωθεί στο Κιλκίς κατάφερε επίσης την στροφή πολλών κατοίκων κυρίως σλαβόφωνων στην Εξαρχία και στον Βουλγαρισμό. Εκμεταλλευόμενοι την άσχημη οικονομική κατάσταση των απλών χωρικών της περιοχής, κυρίως, και την έλλειψη μόρφωσης προωθούσαν τους εαυτούς τους και την Εξαρχία ως το μέσο σωτηρίας από τους Τούρκους³². Υπόσχονταν μέσω οικονομικών παροχών βοήθεια και προστασία στους κόλπους της βουλγαρικής εκκλησίας. Πως με την αποκήρυξη του πατριαρχείου θα γλίτωναν από τις αντίστοιχες φορολογικές επιβαρύνσεις των πατριαρχικών, Ελλήνων δηλαδή, που επέβαλλε η οθωμανική διοίκηση. Ένα επιπλέον μέτρο της προπαγάνδας ήταν και η προσφορά δωρεάν μόρφωσης στους βουλγαρόφωνους κατοίκους. Οι προσφορές αυτές των Βουλγάρων, που οδηγούσαν πολλούς κατοίκους προς το μέρος τους καθώς και η μετακίνηση εθνικά Βούλγαρων στην επαρχία του Κιλκίς, όπως θα δούμε παρακάτω, άλλαξε τα πληθυσμιακά δεδομένα με την εμφάνιση συντριπτικής υπεροχής τους στον εν λόγω καζά της κεντρικής Μακεδονίας.

Η εθνικιστική δράση των Βούλγαρων και η προπαγάνδα τους, στα τέλη του 19ου αιώνα, συνεχίστηκε αμείωτη και με αξιοσημείωτα αποτελέσματα στην επαρχία του Κιλκίς και ειδικότερα στον καζά Αβρέτ Χισάρ και στην περιοχή της Δοϊράνης. Έχοντας μεταβάλλει το Κιλκίς σε κέντρο τους δρούσαν από εκεί στις γύρω περιοχές όπως στην επαρχία της Παιονίας στα δυτικά και βορειότερα στη Στρώμνιτσα και τη Γευγελή και στο Μοναστήρι³³. Οι Βούλγαροι στην προσπάθεια προσεταιρισμού του πληθυσμού της κεντρικής Μακεδονίας προχώρησαν σε εποικισμούς και στη μεταστροφή του ντόπιου σλαβόφωνου πληθυσμού προς

³¹Εχέδωρος, ό.π., σ. 248.

³²Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού*, σ. 248.

³³Στο ίδιο, σ. 252-260.

την Εξαρχία. Οι συγκρούσεις και βίαιη συμπεριφορά προς τους εθνικά ελληνικούς κατοίκους ήταν συχνές. Οι Έλληνες πατριαρχικοί έβλεπαν του Βούλγαρου τόσο στην επαρχία του Κιλίκι όσο και στις υπόλοιπες περιοχές της κεντρικής Μακεδονίας να διεκδικούν τις εκκλησίες τους, τις οποίες προσπαθούσαν να καταλάβουν και να τοποθετήσουν Βούλγαρους εξαρχικούς ιερείς. Οι τελευταίοι στις περιοχές δράσης τους ίδρυσαν σχολεία όπου πέραν της βουλγαρικής γλώσσας προωθούνταν και ο βουλγαρικός εθνικισμός.

Σταθμός στην προπαγανδιστική αυτή δράση αποτέλεσε η προσάρτηση της περιοχής της Ανατολικής Ρωμυλίας στο αυτόνομο βουλγαρικό πριγκιπάτο. Η Ανατολική Ρωμυλία είχε κερδίσει την αυτονομία της με τη συνθήκη του Βερολίνου το 1878³⁴. Διοικούνταν από χριστιανό ηγεμόνα και οι γλώσσες ελληνική, βουλγαρική και τουρκική ήταν ισάξιες. Το Σεπτέμβριο του 1885 Βούλγαροι εθνικιστές προχώρησαν σε πραξικόπημα, το οποίο ήταν αναίμακτο, και κήρυξαν την ένωσή της με το βουλγαρικό κράτος. Η οθωμανική αντίδραση δεν ήταν ισχυρή και αποδέχτηκαν το γεγονός. Με αφορμή την ένωση Βουλγαρίας και Ανατολικής Ρωμυλίας οι Βούλγαροι ξεκίνησαν νέο προπαγανδιστικό κύκλο δράσης στη Μακεδονία προωθώντας πλέον το σύνθημα “Η Μακεδονία στους Μακεδόνες”³⁵. Απώτερος σκοπός ήταν η αυτονομία της Μακεδονίας και καθώς θα εμφάνιζαν ως πλειοψηφία βουλγαρική θα προχωρούσαν στην προσάρτηση και αυτής στο βουλγαρικό κράτος, ολοκληρώνοντας τη δημιουργία της Μεγάλης Βουλγαρίας που είχε παρουσιάσει η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου.

Στις αρχές τη επόμενης δεκαετίας και συγκεκριμένα τα έτη 1893 και 1895 έκαναν την εμφάνισή τους οργανωμένες βουλγαρικές εθνικιστικές οργανώσεις. Η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση και Εξωτερική Μακεδονική Οργάνωση, τα παραπάνω έτη αντίστοιχα³⁶. Στόχος και των δύο ήταν η εφαρμογή του συνθήματος αυτονομίας που αναφέρθηκε στην προηγούμενη παράγραφο. Οι οργανώσεις αυτές μέσω των ένοπλων τμημάτων που δημιούργησαν άρχισαν να σαρώνουν την περιοχή του Κιλίκι και της κεντρικής και βόρειας Μακεδονίας. Οι ένοπλες ομάδες και οι κομιτατζήδες³⁷ άρχισαν τη βίαιη δράση τους εναντίον των Ελλήνων κατοίκων των περιοχών αυτών. Απειλή και χρήση βίας, ληστείες και διωγμοί χαρακτήριζαν τη δράση τους στο στόχο της εκδίωξης των Ελλήνων από τη Μακεδονία ή της αποκήρυξης της ελληνικής εθνικής συνείδησής τους. Με αυτές τις ένοπλες

³⁴Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού*, σ. 275.

³⁵Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Αλησμόνητες πατρίδες*, σ.115-119.

³⁶Σπυρίδων Πλουμίδης, «Συμβολή στη κατανόηση της εθνικής ταυτότητας της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (1893-1912)», *Μακεδονικά*, τόμος 33 2001-2002, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2003, σ.77-103.

³⁷Η λέξη “κομιτατζής“ προέρχεται από το κομιτάτο, όπου κομιτάτο σήμαινε την οργάνωση ή σύλλογο.

ομάδες θα συγκρουστούν αργότερα οι Έλληνες Μακεδονομάχοι στο Μακεδονικό Αγώνα. Οι συνέπειες της δράσης τους ήταν τέτοιες που στο κέντρο του Βουλγαρισμού το Κιλκίς και στο Αβρέτ Χισάρ η πληθυσμιακή κυριαρχία είχε αντιστραφεί καθοριστικά μεταβάλλοντας και έμπρακτα την περιοχή σε βουλγάρικο κέντρο. Συγκεκριμένα σε καταγραφή πληθυσμού που πραγματοποιήθηκε που δημοσιεύτηκε από τις οθωμανικές αρχές το 1893 στον καζά Αβρέτ Χισάρ σε σύνολο πληθυσμού 40.929 κατοίκων οι 23.620 ήταν μουσουλμάνοι, οι 14.584 Βούλγαροι και μόλις 2.673 Έλληνες. Ενώ λίγα χιλιόμετρα πιο βόρεια στη Δοϊράνη από του 27.170 κατοίκους 19.423 καταγράφηκαν ως μουσουλμάνοι, 5.605 ως Βούλγαροι και 1.591 Έλληνες³⁸. Επίσης σε οθωμανική απογραφή του 1902 στον ίδιο καζά από τους 44.376 κατοίκους οι 25.036 ήταν μουσουλμάνοι, οι 16.299 ήταν Βούλγαροι και μόνο 2.715 Έλληνες. Τέλος το 1903 το σύνολο του καζά ήταν 46.066 με 25.721 μουσουλμάνους, 16.865 Βούλγαρους και 2.828 Έλληνες³⁹. Η βουλγαρική εθνικιστική δράση και οι κομιτατζήδες οδήγησαν στην επικράτηση του βουλγαρικού στοιχείου στο Κιλκίς και την επαρχία του στις αρχές του 20ου αιώνα.

5. Η ελληνική αντίδραση και ο Μακεδονικός Αγώνας

5.1 Τα μέτρα του Πατριαρχείου και των Ελλήνων

Η ελληνική πλευρά αντέδρασε στις διώξεις κάποιες φορές δυναμικά και άλλες φορές ηπιότερα. Σε κάθε περίπτωση όμως προσπαθούσε να αποκρούσει την βουλγαρική εθνικιστική προπαγάνδα και να διατηρήσει την ελληνική του ταυτότητα καθώς και την ελληνικότητα της Μακεδονίας. Οι Βούλγαροι στη δράση τους βρήκαν αρχικά αντιμέτωπο το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και σύσσωμη την ελληνική εκκλησιαστική κοινότητα, όχι μόνο στην επαρχία του Κιλκίς αλλά και σε ολόκληρη την περιοχή που δρούσαν. Η αντίσταση των ελληνορθόδοξων εκκλησιών πέτυχε σε ορισμένες περιοχές ενώ σε άλλες υπέκυψε στη προπαγάνδα των Βούλγαρων. Ο απλός λαός της κεντρικής Μακεδονίας και στον καζά Αβρέτ Χισάρ έδωσε τον αγώνα του για την ελληνικότητά του είτε ήταν ελληνόφωνος είτε, όπως υπερίσχυε στην περιοχή αυτή, σλαβόφωνος. Σημαντικό γεγονός των δεκαετιών μέχρι το 1904, που θα αναλυθεί παρακάτω, είναι η απουσία οργανωμένης αντίδρασης κατά της προπαγάνδας αυτής από το επίσημο ελληνικό κράτος⁴⁰. Μόνο όταν η κατάσταση χειροτέρευε, τα πρώτα

³⁸Καρπάτ, ό.π., σ. 134 – 137.

³⁹Στο ίδιο, σ. 162-167.

⁴⁰Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Αλησμόνητες πατρίδες*, σ. 95-96.

χρόνια του 20ου αιώνα, η ελληνική κυβέρνηση συντόνισε την ένοπλη, πλέον, αντίσταση κατά των κομιτατζήδων στη Μακεδονία.

Αρχικά οι προστριβές μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων όσο αφορά την προπαγάνδα και τις προσπάθειες των τελευταίων να προσεταιριστούν πληθυσμό και εδάφη της Μακεδονίας στην επικράτειά τους ξεκίνησε από τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Όπως αναφέρθηκε οι Βούλγαροι ξεκίνησαν αρχικά με την ίδρυση της αυτοκέφαλής εκκλησίας τους το 1870, της Εξαρχίας, τον προσηλυτισμό σε αυτήν κατοίκων της Μακεδονίας. Οι Έλληνες, υπόδουλοι των Οθωμανών, ήταν Ορθόδοξοι πιστοί στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ενώ οι Βούλγαροι Ορθόδοξοι εξαρχικοί αναγνωρίζοντας πλέον επικεφαλής τους τον Έξαρχο με έδρα επίσης την Κωνσταντινούπολη⁴¹. Η αντίδραση από πλευράς Οικουμενικού Πατριάρχη ήταν άμεση και προχώρησε στην ανακήρυξη της αυτοκέφαλής βουλγαρικής εκκλησίας ως σχισματική και αιρετική, καταδικάζοντάς την με αυτό τον τρόπο. Άμεσα ξεκίνησε και η αντιπαλότητα των πιστών των δύο εκκλησιών που τροφοδοτούνταν συνεχώς και αυξανόταν από τις επιθετικές δραστηριότητες των εξαρχικών.

Η Εξαρχία βρήκε πρόσφορο έδαφος στο Κιλκίς καθώς η χριστιανική ενορία της πόλης είχε δεχθεί πλήγμα στους κόλπους της επισκοπής με συνέπεια την ίδρυση βουλγαρικής εκκλησιαστικής κοινότητας ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1850⁴². Από τότε και με την ίδρυση της Εξαρχίας ιδρύθηκε το πρώτο βουλγαρικό σχολείο στην ιστορικά ελληνική Μακεδονία στο Κιλκίς, το οποίο προωθούσε εκτός από την προσχώρηση στην Εξαρχία, τη βουλγαρική γλώσσα και εθνική συνείδηση. Η αντίδραση των Ελλήνων πατριαρχικών ήταν σθεναρή ωστόσο αρκετοί σλαβόφωνοι προσχώρησαν στους κόλπους της Εξαρχίας. Η κατάσταση εντάθηκε με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου το 1878 όπου λόγω της ιδιαίτερα δυσμενούς κατάστασης των ελληνορθόδοξων του Κιλκίς καθώς απειλούνταν η ύπαρξή τους με διαταγή του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ο επίσκοπος Πολυάνης άλλαξε έδρα μεταφέροντας την στο Κιλκίς⁴³. Όλοι οι Έλληνες της Μακεδονίας στο άκουσμα των όρων της παραπάνω συνθήκης εκδήλωσαν τη δυσαρέσκειά τους μέσω διαμαρτυριών προς τα ελληνικά προξενεία και ζητώντας την επέμβαση των εκκλησιαστικών ιεραρχών τους.

Ήδη από το 1866 είχε συσταθεί οργάνωση με το όνομα "Φιλική Εταιρεία" προς υπεράσπιση των Ελλήνων της Μακεδονίας⁴⁴. Επίσης το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε οργανώσει το

⁴¹Εχέδωρος, ό.π., σ. 244.

⁴²Η τότε κωμόπολη του Κιλκίς υπαγόταν στην Ορθόδοξη επισκοπή της Πολυάνης με έδρα τη Δοϊράνη.

⁴³Εχέδωρος, ό.π., σ. 330.

⁴⁴Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού*, σ. 213-248.

”Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων” μέσω αυτού του συλλόγου γινόταν συντονισμένη προσπάθεια προς υπεράσπιση των ελληνικών σχολείων και του πληθυσμού κατά της βουλγαρικής προπαγάνδας. συντάσσονταν υπομνήματα με στατιστικές πληθυσμού και κείμενα που παρουσίαζαν την ελληνικότητα της περιοχής. Οι κάτοικοι της Μακεδονίας, εκτός του καζά Αβρέτ Χισάρ και της περιοχής βόρεια του Κιλκίς όπου είχαν αρχίσει να επικρατούν οι Βούλγαροι από τη δεκαετία του 1870, αντιστέκονταν και προάσπιζαν την ελληνικότητα όλης της Μακεδονίας. Κάτι τέτοιο το βλέπουμε και από την επανάσταση των Ελλήνων στον Όλυμπο που ξέσπασε το Μάρτιο του 1878 ως αντίδραση κατά της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου⁴⁵. Ο ξεσηκωμός αυτός κατάφερε να επιφέρει την προσωρινή απελευθέρωση της Κατερίνης και του Λιτοχώρου και μέσω προκηρύξεων προς τους πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη ανέδειξε διάθεση των Ελλήνων προς υπεράσπιση της δοκιμαζόμενης περιοχής και ξεκαθάρισε τις διαθέσεις του πλειοψηφικού ελληνικού στοιχείου της Μακεδονίας⁴⁶.

Μέσα στο κλίμα προπαγάνδας και βίαιων πιέσεων προς τους πληθυσμούς της περιοχής να ενταχθούν στην Εξαρχία και στη συνέχεια στο βουλγαρικό έθνος οι Έλληνες προσπάθησαν να οργανωθούν για να διατηρήσουν την ελληνικότητα της κεντρικής Μακεδονίας⁴⁷. Με την καθοδήγηση και υποστήριξη του προξένου της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη από το 1880 και έπειτα, οι ελληνικοί πληθυσμοί άρχισαν να οργανώνονται σε επιτροπές, αποτελούμενες από δασκάλους, εμπόρους, ιερείς και άλλους πολίτες, με στόχο την ανακοπή της βουλγαρικής επέλασης και την ανύψωση του ηθικού των Ελλήνων. Η επίσημη ελληνική πολιτεία σε όλη τη διάρκεια του δευτέρου μισού του 19ου αιώνα προσπαθούσε διακριτικά να προστατεύσει τον ελληνισμό της Μακεδονίας⁴⁸. Ο λόγος οφειλόταν στις σημαντικές αδυναμίες και την άσχημη θέση που βρισκόταν το ελληνικό βασίλειο⁴⁹. Από το 1866 και την Κρητική Επανάσταση οι σχέσεις Ελλάδας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν οξυμένες και το κλίμα βαρύ.

Η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να προασπίζει αποφασιστικά τη διαβίωση των κατοίκων της Μακεδονίας, που απειλούταν καθημερινά, και να παρέμβει με ισχύ σε εσωτερικά ζητήματα των Τούρκων⁵⁰. Ωστόσο, οι κυβερνήσεις της Αθήνας ήταν πλήρως ενημερωμένες σε όλη αυτή τη διάρκεια για την κατάσταση που επικρατούσε και τους στόχους που επεδίωκαν οι

⁴⁵ Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 277-280.

⁴⁶ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Αλησμόνητες πατρίδες*, σ. 75-80.

⁴⁷ Εχέδωρος, *ό.π.*, σ. 254.

⁴⁸ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Αλησμόνητες πατρίδες*, σ. 91.

⁴⁹ Ανίσα Κώστα, *Οι πτωχεύσεις της Ελλάδας από δημιουργία του ελληνικού κράτους έως σήμερα*, Πανεπιστήμιο Πειραιά, Πειραιάς 2011, σ. 41-46.

⁵⁰ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Αλησμόνητες πατρίδες*, σ. 130-134.

Βούλγαροι. Για αυτό μέσω των προξένων της ενίσχυε οικονομικά τα σχολεία και τους συλλόγους κάθε πόλης και κοινότητας και φρόντιζε για το διορισμό τόσο στα ελληνικά σχολεία όσο και στις εκκλησίες και μητροπόλεις κατάλληλων εκπαιδευτικών και ιερωμένων, αντίστοιχα. Όμως από την οικονομική καταστροφή του 1893 και την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 η οικονομική ενίσχυση από το ελληνικό κράτος προς τους Μακεδόνες μειώθηκε⁵¹.

5.2 Η οργανωμένη ένοπλη αντίσταση στον Μακεδονικό Αγώνα από το 1904 μέχρι το 1908

Μακεδονικός Αγώνας ονομάζεται η ένοπλη αντιπαράθεση μεταξύ ελληνικών και βουλγαρικών αντάρτικων σωμάτων στην περιοχή, κυρίως, της κεντρικής και βόρειας Μακεδονίας μεταξύ των ετών 1904 και 1908. Στόχος των πρώτων ήταν ο περιορισμός, η εκδίωξη των Βουλγάρων και η παύση της εθνικιστικής τους δράσης στην ιστορικά αυτή ελληνική περιοχή και όπου πλειοψηφούσαν οι Έλληνες και προσπαθούσαν να καρπωθούν. Μπορούμε όμως να πούμε πως η αντίδραση και προάσπιση της ελληνικότητας της περιοχής βρισκόταν σε λειτουργία από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα που ξεκίνησε η βουλγαρική προπαγάνδα και δραστηριότητα της Εξαρχίας. Απλώς δεν λάμβανε χώρα, από το μέρος των Ελλήνων με ένοπλα μέσα. Διότι οι Βούλγαροι αντάρτες, οι κομιτατζήδες, μέλη και υποκινούμενοι από βουλγαρικές “μακεδονικές” οργανώσεις είχαν ξεκινήσει τέτοια δράση προς εκφοβισμό και των άλλων περιοχών πλην του Κιλκίς. Για αυτό ίσως να μην ήταν υπερβολή να χαρακτηρίσουμε ως Μακεδονικό Αγώνα και όλη αυτή την περίοδο της εθνοτικής διαμάχης από τη το 1878.

Αρχικά, εξαιτίας της αυξανόμενης και εντονότερης σε βία βουλγαρικής δράσης αλλά και της, πολλές φορές, ευνοϊκής προς αυτήν πολιτικής των Τούρκων, που λόγω των προστριβών τους με το ελληνικό κράτος για το θέμα της Κρήτης καταπίεζαν το ελληνικό στοιχείο της Μακεδονίας. Ακόμη και λόγω των ελάχιστων αποτελεσμάτων της πολιτικής του κράτους της Αθήνας για τη Μακεδονία, που είχε φτάσει η επαρχία του Κιλκίς μερικές δεκάδες χιλιόμετρα έξω από τη Θεσσαλονίκη να αποτελεί εστία των Βούλγαρων, συστάθηκε στην Αθήνα η “Εθνική Εταιρεία” από νεαρούς αξιωματικούς του ελληνικού στρατού⁵². Τα μέλη της οργάνωσης αυτής έθεσαν στόχο το σχηματισμό πολλών ένοπλων αντάρτικων σωμάτων αρκετών όμως και διάσπαρτων στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας. Τα σώματα αυτά τα εξόπλιζαν και τα έδιναν οδηγίες για τη δράση τους τόσο κατά των τουρκικών όσο και των

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 100-101.

⁵² Ιωάννης Κ. Μπαστιάς, Γεώργιος Α. Χριστόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Τόμος ιδ'. Εκδοτική Αθηνών. Αθήνα 2000, σ. 97.

κομιτατζήδων⁵³. Τα πρώτα αυτά ελληνικά ένοπλα τμήματα εμφύχωσαν τον ελληνικό πληθυσμό και του έδωσαν ελπίδες για τον αγώνα επιβίωσης και διατήρησης της ταυτότητάς τους που δοκιμαζόταν.

Ήδη με τη σύσταση των βουλγαρικών μακεδονικών οργανώσεων από της δεκαετίας 1890 και την εισροή των κομιτατζήδων και τη δράση τους, έχοντας ορμητήριο την επαρχία Κιλκίς, η κατάσταση στη Μακεδονία εντάθηκε δραματικά. Κρίσιμο σημείο αποτελεί η εξέγερση του Ίλιντεν⁵⁴ η οποία έλαβε χώρα ανήμερα της εορτής του προφήτη Ηλία στις 20 Ιουλίου 1903. Οι Βούλγαροι προετοίμαζαν μία γενικευμένη εξέγερση όλων των χριστιανών της Μακεδονίας κατά των τουρκικών αρχών έχοντας ως πρόφαση την αυτονομία της και απώτερο στόχο, μέσω της βουλγαρικής ηγεσίας του κινήματος, την ενσωμάτωση της αυτόνομης Μακεδονίας στο βουλγαρικό κράτος. Η εθνικιστική τους δράση βρέθηκε στο αποκορύφωμά της. Η εξέγερση ξεκίνησε στο βίλαετι του Μοναστηριού και επετεύχθη η σύσταση επαναστατικής κυβέρνησης στην πόλη του Κρουσόβου, στο σημερινό κράτος των Σκοπίων, με επικεφαλής Βούλγαρους⁵⁵. Στην εξέγερση συμμετείχαν χριστιανοί όλων των εθνοτήτων της Μακεδονίας, ακόμα και Έλληνες, κυρίως χωρικοί καθώς φαινομενικά και σε πρώτο στάδιο κατευθυνόταν κατά των Τούρκων κατακτητών που τους καταπίεζαν. Οπότε είδαν μέσω της εξέγερσης μία ελπίδα σωτηρίας και τερματισμού των παθών τους από αυτούς⁵⁶. Η οθωμανική αντίδραση άμεση και αποφασιστική μέσα σε λίγους μήνες και πριν το 1904 κατάφεραν να την καταστείλουν πλήρως αλλά όχι και να αποκαταστήσουν την τάξη. Αποδυναμωμένοι πλέον και κατόπιν της παρέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων υπέρ των υπόδουλων οι Βούλγαροι αποθρασύνηκαν πλήρως κυνηγώντας το ελληνικό στοιχείο⁵⁷. Η ένοπλη σύγκρουση Ελλήνων και Βούλγαρων πλησίαζε.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1895 οι αθηναϊκές εφημερίδες είχαν αρχίσει να προβάλλουν τη βουλγαρική δραστηριότητα και την απειλή για τον Ελληνισμό της Μακεδονίας, όπως η *Σκριπ* σε άρθρο της στις 5 Σεπτεμβρίου 1895 όπου ασκεί κριτική κατά της ελληνικής κυβέρνησης πως ολιγωρεί σε τόσο σοβαρά εθνικά ζητήματα. Το Μακεδονικό Ζήτημα προωθούνταν και συγκινούσε τους κατοίκους της ελεύθερης Ελλάδας. Με πρωτοβουλίες καθηγητών αλλά και δημοσιογράφων, όπως του Καλαποθάκη διευθυντή της εφημερίδας 'Εμπρός' ιδρύθηκαν οργανώσεις υπέρ του Μακεδονικού Αγώνα, χαρακτηριστική το

⁵³Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Αλησμόνητες πατρίδες*, σ. 80-85.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 115-118.

⁵⁵ Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 327-328.

⁵⁶Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού*, σ. 435-437.

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 329.

“Μακεδονικό Κομιτάτο”. Σε αυτό συμμετείχαν και αρκετοί κατώτεροι αξιωματικοί του ελληνικού στρατού, οι οποίοι μετέπειτα ανέλαβαν την ηγεσία ένοπλων τμημάτων στις περιοχές της Μακεδονίας⁵⁸. Με τη πρωτοβουλία του υποπρόξενου Μοναστηριού Ίωνα Δραγούμη συστάθηκε η “Μακεδονική Άμυνα”, το 1904, που ανέλαβε την οργάνωση των ελληνικών κοινοτήτων και την προσπάθεια για την συγκέντρωση κεφαλαίων προς ενίσχυση των κοινοτήτων και ενόπλων τμημάτων⁵⁹.

Το 1904 ξεκίνησε η είσοδος αξιωματικών του στρατού στην περιοχή της Μακεδονίας ενώ ταυτόχρονα οργανώνονταν και νέα ένοπλα τμήματα⁶⁰. Έτσι ξεκίνησαν οι συγκρούσεις ελληνικών τμημάτων με τους Βούλγαρους κομιτατζήδες. Η αποφασιστικότητα και ο αγώνας των Ελλήνων άρχισε να καρποφορεί. Τα ελληνικά ένοπλα τμήματα κατάφεραν σημειώσουν επιτυχίες κατά των αντίστοιχων βουλγαρικών. Το 1905 κυρίως στα δυτικά του Κιλκίς εμφανίστηκαν τα πρώτα ελληνικά τμήματα⁶¹. Αντίθετα η κατάσταση στην πόλη ήταν δυσμενής, είχαν παραμείνει ελάχιστοι Έλληνες πατριαρχικοί. Αν και έδρασαν με επιτυχία τμήματα στην περιοχή Κιλκίς - Στρώμνιτσας, όπως αυτό του οπλαρχηγού Σαμαρά, έχοντας σαν αποτέλεσμα την επιστροφή σλαβόφωνων Ελλήνων από την Εξαρχία στο Πατριαρχείο. Παρόλο την κυριαρχία των Βούλγαρων στο Κιλκίς οι Έλληνες αγωνίστηκαν για την εκδίωξή τους από εκεί. Όμως στην πόλη του Κιλκίς μέχρι τα τέλη του Μακεδονικού Αγώνα το 1908 οι Βούλγαροι υπερίσχυαν σημαντικά⁶². Και τα επόμενα χρόνια μέχρι και το 1908 οι επιτυχίες των ελληνικών τμημάτων ήταν καθοριστικές. Οι κομιτατζήδες έχαναν έδαφος και υποστηρικτές. Αποχωρούσαν προς το Κιλκίς και βορειότερα περιορίζοντας σημαντικά τη δράση τους. Έτσι ο ελληνικός πληθυσμός άρχισε να ανακουφίζεται από τη δράση τους⁶³.

Ο Μακεδονικός Αγώνας έλαβε τέλος με την επανάσταση των Νεότουρκων τον Ιούλιο του 1908. Μετά την επανάσταση παραχωρήθηκε σύνταγμα και κοινοβούλιο στην Οθωμανική αυτοκρατορία με την υπόσχεση πως θα βελτιωνόταν και η ζωή των χριστιανών στην επικράτεια της. Μάλιστα στο νέο κοινοβούλιο θα υπήρχαν αντιπρόσωποι και των χριστιανών. Αν και η βουλγαρική δράση ανακόπηκε και το ελληνικό στοιχείο αναθάρρησε και πρόβαλλε την ελληνικότητα της Μακεδονίας ξεκάθαρα της βουλγαρικής υπεροχής στο Κιλκίς ήταν πως από τη Μακεδονία σε σύνολο έξι βουλευτών ένας μόνο ήταν Βούλγαρος και προερχόταν από

⁵⁸Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Αλησμόνητες πατρίδες*, σ. 148-163.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 153.

⁶⁰Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού*, σ. 443-447, 451-460.

⁶¹Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 327-332.

⁶²Εχέδωρος, *ό.π.*, σ. 325-335.

⁶³Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Αλησμόνητες πατρίδες*, σ. 193.

το Κιλκίς⁶⁴. Η έχθρα και η διαμάχη μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων για την υπεροχή και στην υπόλοιπη Μακεδονία πάγωσε και θα έκανε και πάλι την εμφάνισή της στον Β' Βαλκανικό Πόλεμο όπου θα ξεκαθάριζε μια και καλή η κατάσταση.

6. Αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι

6.1 Από το κίνημα στο Γουδί το 1909 μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους

Ο Μακεδονικός Αγώνας φανέρωσε στην επίσημη ελληνική πλευρά πως η απελευθέρωση της αλύτρωτης Μακεδονίας θα γινόταν μόνο με τα όπλα. Καθώς πέρα από την Τουρκία είχε ως κύριο αντίπαλο τους αποφασισμένους Βούλγαρους που είχαν στραφεί νωρίτερα σε αυτά για την προσάρτηση της. Επιτακτική ανάγκη, συνεπώς, αποτελούσε η ύπαρξη ενός σύγχρονου, ισχυρού και με επαρκή υποστήριξη, σε προσωπικό και μέσα, τακτικού στρατού. Τέτοιο στρατό η Ελλάδα στις αρχές του 20ου αιώνα δεν διέθετε. Οι σοβαρές ελλείψεις και αδυναμίες του φάνηκαν στη συντριπτική ήττα από τους Τούρκους στον πόλεμο του 1897. Η αναδιοργάνωση προχώρησε γρήγορα και με καίριες λύσεις από το 1909 κι έπειτα. Ως αποτέλεσμα ήταν να βρεθεί σε τέτοια επιχειρησιακή ετοιμότητα που με τις νίκες που επέφερε στους δύο Βαλκανικούς Πολέμους, 1912 – 1913, αναδείχθηκε ο ισχυρότερος στη χερσόνησο του Αίμου και διπλασίασε σχεδόν την επικράτεια της χώρας.

Η αλλαγή του ελληνικού στρατού που συντελέστηκε στα χρόνια αυτά, μέχρι το 1912, ήταν σχεδόν ριζική. Συστάθηκαν Μονάδες με κοινή σύνθεση και μεγάλοι Σχηματισμοί. Πραγματοποιήθηκε αναδιοργάνωση της Επιτελικής Υπηρεσίας και το όπλο του Πυροβολικού χωρίστηκε σε ορεινό και πεδινό⁶⁵. Επίσης οργανώθηκε η Διοικητική Μέριμνα με την Επιμελητεία να είναι υπεύθυνη για το υλικό του στρατεύματος, την Υγειονομική Υπηρεσία και την Κτηνιατρική. Σοβαρό έργο επιτελέστηκε στην εκπαίδευση του προσωπικού, αξιωματικών και οπλιτών⁶⁶. Επίσης καθιερώθηκε πάγιο σύστημα επιστράτευσης. Το τελευταίο θα παρείχε στο εξής τη δυνατότητα για ευκολότερη και γρηγορότερη επιστράτευση των εφέδρων προς αναπλήρωση των υπαρχουσών και σύσταση νέων πολεμικών Μονάδων. Ο εκσυγχρονισμός του στρατού οδήγησε καθοριστικά στην αντικατάσταση των παλαιών

⁶⁴ Εχέδωρος, ό.π., σ. 348-353.

⁶⁵ *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821-1954)*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 2005, σ. 219-220.

⁶⁶ Ως "οπλίτες" στο στράτευμα, από τις αρχές της σύστασής του μέχρι και σήμερα, αποκαλείται το σύνολο των υπαξιωματικών και κληρωτών στρατιωτών.

οπλικών συστημάτων με νέα καλύτερα και αποτελεσματικότερα, καθιστώντας των Ελληνικό Στρατό έναν από τους πιο σύγχρονους της εποχής εκείνης⁶⁷.

Από το 1900 είχε ψηφιστεί νόμος που αφορούσε τη Γενική Διοίκηση του Στρατού. Ο νόμος προέβλεπε θέση Γενικού Διοικητή Στρατού που θα έφερε το βαθμό του αντιστράτηγου, θα υπαγόταν στον Υπουργό Στρατιωτικών και θα είχε υπό τη διοίκησή του όλους του Σχηματισμούς, Υπηρεσίες και Καταστήματα του ενεργού στρατού. Καθορίστηκε η επικράτεια σε μία στρατιωτική περιφέρεια. Με Βασιλικό Διάταγμα (ΒΔ) το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους ορίστηκε Γενικός Διοικητής ο διάδοχος Κωνσταντίνος. Αργότερα με το νόμο ΓΛΑ' το 1904 προβλέφθηκε η οργάνωση της Εθνοφρουράς η οποία είχε ως αποστολή την εξασφάλιση του εσωτερικού σε περίοδο επιχειρήσεων καθώς και την αναπλήρωση σε ανθρώπινο δυναμικού του στρατού εκστρατείας⁶⁸. Στο εξής ο ενεργός στρατός θα αποτελούνταν από τη Γενική Διοίκηση και το επιτελείο της, τους αξιωματικούς που υπηρετούσαν τη βασιλική οικογένεια, τα Όπλα (πεζικό, ιππικό, πυροβολικό, μηχανικό, μεταγωγικό) και τις Υπηρεσίες (υγειονομικό, κτηνιατρικό, οικονομικό, χαρτογραφικό, στρατολογικό, στρατιωτική δικαιοσύνη, στρατιωτικά σχολεία, φρουραρχείο Αθηνών, επιθεώρηση στρατιωτικών μουσικών, σχολείο μουσικής, στρατιωτικές μουσικές, θρησκευτικό).

Το 1909 μετά το κίνημα στο Γουδί από κατώτερους αξιωματικούς που ζητούσαν αλλαγές στο στρατό, όπως την απομάκρυνση των μελών της βασιλικής οικογένεια πλην του βασιλιά από το στρατό, καταργήθηκε η Γενική Διοίκηση Στρατού⁶⁹. Η χώρα χωρίστηκε σε τρεις, στρατιωτικά, περιφέρειες όπου σε κάθε μία από θα έδρευε μία Μερραρχία. Η διοίκηση ανατέθηκε σε κάθε Μέρραρχο ο οποίος θα είχε και τα καθήκοντα του Επιθεωρητή. Όλοι οι Μέρραρχοι θα βρίσκονταν απευθείας υπό τις διαταγές του υπουργού των Στρατιωτικών. Αργότερα το 1910 με το νόμο ΓΨΙΣΤ' συστάθηκε το Μεικτό Επιτελείο Στρατού Ήφρας και Θάλασσας. Με αυτό τον τρόπο στρατός και ναυτικό θα εργάζονταν από κοινού ως Ένοπλες Δυνάμεις της χώρας για την κοινή άμυνα. Εντός των έργων που ανατέθηκε στο Μεικτό Επιτελείο ήταν η διατύπωση κοινού σχεδίου επιχειρήσεων. Ακόμη την μέριμνα για την παραγωγή οποιουδήποτε έργου απαιτούνταν για την ανεξαρτητοποίηση της Ελλάδας σε καιρό πολέμου από ξένη χώρα. Δηλαδή την κατασκευή εργοστασίων για την παραγωγή όπλων και πυρομαχικών, τη θωράκιση της χώρας με αμυντικά έργα, την ενίσχυσή της με βελτιωμένες και

⁶⁷ *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, ό.π., σ. 267.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 225-238.

⁶⁹ Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 342-345.

κατάλληλες για επιχειρήσεις συγκοινωνίες και τη δημιουργία ναυστάθμου⁷⁰. Την αρχηγία του στρατού σε εμπόλεμη περίοδο αναλάμβανε ο πρόεδρος του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου.

Τον Ιανουάριο του 1912 ψηφίστηκε νέος νόμος «περί Οργάνωσης του Στρατού». Σε αυτόν βασίστηκε για τους Βαλκανικούς Πολέμους που θα ξεκινούσαν αργότερα το ίδιο έτος. Οι στρατιωτικές περιφέρειες της χώρας αυξήθηκαν από τρεις σε τέσσερις, το ίδιο και οι Μεραρχίες⁷¹. Οι Μεραρχίες (I, II, III, IV) ήταν ο μεγαλύτερος σε σύνθεση σχηματισμός και αποτελούνταν από το Επιτελείο, τρία Συντάγματα Πεζικού και ένα Σύνταγμα Πεδινού Πυροβολικού. Επιπλέον στον ενεργό στρατό υπήρχαν έξι Τάγματα Ευζώνων, τρία Συντάγματα Ιππικού, τέσσερα Συντάγματα Πεδινού Πυροβολικού, δύο Συντάγματα Ορειβατικού Πυροβολικού, ένα Τάγμα Βαρέως Πυροβολικού, τέσσερις Μεταγωγικοί Λόχοι, δύο Συντάγματα Μηχανικού, δύο Σχολεία Μηχανικού, ένας Λόχος Γραφών Επιτελικής και Στρατολογικής Υπηρεσίας και ένας Λόχος Γραφών και Εργατών Οικονομικής Υπηρεσίας, τρεις Λόχοι Νοσοκόμων, Σχολείο Ανωτέρων Σπουδών και δύο Κτηνιατρικά Νοσοκομεία. Η I Μεραρχία είχε έδρα τη Λάρισα, η II την Αθήνα, η III το Μεσολόγγι και η IV το Ναύπλιο. Προηγουμένως με νόμο του Ιουνίου του 1911 όπου συστάθηκε η θέση του Γενικού Επιθεωρητή Στρατού προβλέφθηκε ο αξιωματικός που θα οριζόταν σε αυτή τη θέση να φέρει το βαθμό του αντιστράτηγου. Επιπρόσθετα επιτράπηκε η τοποθέτηση στη συγκεκριμένη θέση και του διαδόχου μόνο, εφόσον καταλάμβανε τον προβλεπόμενο από το νόμο βαθμό της στρατιωτικής ιεραρχίας. Τελικά με Βασιλικό Διάταγμα του Μαρτίου του 1912 ορίστηκε, απευθείας, ως Γενικός Επιθεωρητής Στρατού ο διάδοχος Κωνσταντίνος.

Ήδη ένα χρόνο νωρίτερα και συγκεκριμένα το Μάρτιο του 1911 με νόμο το ελληνικό κράτος έδωσε την άδεια για την κλήση γαλλικής στρατιωτικής αποστολής η οποία θα αναλάμβανε τον έλεγχο και βελτίωση της οργάνωσης όλων των στρατιωτικών τμημάτων, μάχιμων και μη, όπως και όλα τα θέματα εκπαίδευσης αξιωματικών και οπλιτών⁷². Η γαλλική στρατιωτική αποστολή έφτασε στην Ελλάδα έχοντας επικεφαλής τον υποστράτηγο Εϊντού μαζί με δεκατρείς αξιωματικούς. Από αυτούς τέσσερις ανώτεροι αξιωματικοί ορίστηκαν με ΒΔ Ειδικοί Επιθεωρητές για τα όπλα του ιππικού και του πυροβολικού και για τις υπηρεσίες του υγειονομικού και του οικονομικού. Οι αρμοδιότητες και το έργο που ανατέθηκε στην αποστολή ήταν ευρύ με μεγάλη δικαιοδοσία και ελευθερία ως προς την άμεση βελτίωση του στρατού σε όλους τους τομείς. Ήταν υπεύθυνη για τη διεύθυνση και οργάνωση των

⁷⁰ *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού*, ό.π., σ. 238-239.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 240.

⁷² Στο ίδιο, σ. 242-244.

οικονομικών ζητημάτων όπως και για την κατανομή των μονάδων και σχηματισμών στην επικράτεια. Οι αξιωματικοί της αποστολής μερίμνησαν για νέο πρόγραμμα εκπαίδευσης ακόμα και την εξάρτηση που θα φέρουν τα στελέχη και οι στρατιώτες. Καθόρισαν τα εργαλεία που θα χρησιμοποιούνται και τον τρόπο των μεταφορών και ανεφοδιασμού των μονάδων.

Το 1911 καθορίστηκε με νόμο η πλήρης σύνθεση του στρατού. Αυτός θα αποτελούνταν από τον ενεργό στρατό, την εφεδρεία, την εθνοφρουρά και την εφεδρεία της εθνοφρουράς. Όταν η χώρα θα προχωρούσε σε επιστράτευση θα σχηματιζόταν για κάθε μεραρχία μία επιπλέον από τους εφέδρους⁷³. Αυξανόταν κατ' αυτόν τον τρόπο η δύναμη σε εμπόλεμη περίοδο. Επίσης η διοίκηση του στρατού σε περίοδο επιχειρήσεων μεταβιβάστηκε από τον πρόεδρο του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου, σε περίπτωση μη ανάληψης της ηγεσίας από τον βασιλιά, σε ανώτατο αξιωματικό που θα έφερε το βαθμό του αντιστράτηγου ή υποστράτηγου. Αργότερα τον ίδιο χρόνο με το νόμο ΓΩΙΔ' τη διοίκηση του στρατού στον πόλεμο θα αναλάμβανε ο διάδοχος τους θρόνου.

Τα έτη από το 1909 μέχρι και το 1912 ο ελληνικός στρατός είχε αναδιοργανωθεί και εκσυγχρονιστεί πλήρως⁷⁴. Νέα όπλα εισήχθησαν και εξόπλισαν τις μονάδες, βελτιώθηκε και παγιώθηκε η εκπαίδευση αξιωματικών και οπλιτών. Με τις κατευθύνσεις και το πρόγραμμα που κατάρτισε η γαλλική αποστολή καθιερώθηκαν μεγάλες ετήσιες ασκήσεις με τη συμμετοχή εφέδρων διατηρώντας έτσι συνεχώς ένα αξιόμαχο και ετοιμοπόλεμο στράτευμα το οποίο μπορούσε να παρατάξει άμεσα, με την πρώτη επιστράτευση, περί τους 130.000 άνδρες. Σημαντικός αριθμός αξιωματικών έγιναν δεκτοί και εκπαιδεύτηκαν σε στρατιωτικές ακαδημίες του εξωτερικού επιστρέφοντας στην Ελλάδα με περισσότερες γνώσεις των σύγχρονων τακτικών για επιχειρήσεις.

6.2 Ο ελληνικός στρατός στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο

Το ξέσπασμα του κινήματος των Νεότουρκων τον Ιούλιο του 1908 οδήγησε σε μεταρρυθμίσεις ως προς τις συνθήκες διαβίωσης των χριστιανών της αυτοκρατορίας. Ωστόσο, δεν άργησε να φανεί η αληθινή πολιτική του νέου καθεστώτος που προέκυψε. Οι Νεότουρκοι, κατώτεροι αξιωματικοί του οθωμανικού στρατού, επιθυμούσαν την ανάκαμψη της ισχύος του τουρκικού

⁷³Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού, ό.π., σ. 255-258.

⁷⁴Στο ίδιο, σ. 282.

κράτους και την τουρκοποίησή τους. Δηλαδή στράφηκαν κατά των μη μουσουλμάνων κατοίκων, ιδιαίτερα των Ελλήνων λόγω της ισχύος, πνευματικής και οικονομικής αλλά και του έντονα εθνικού αισθήματος που τους διακατείχε. Επίσης, στόχευαν στην υπονόμευση της δύναμης των ανεξάρτητων χριστιανικών βαλκανικών κρατών. Τα τελευταία συνειδητοποίησαν πως μόνο μέσω της σύμπραξής τους και των όπλων θα κατάφερναν όχι μόνο να βελτιώσουν την κατάσταση των ομοεθνών τους που βρίσκονταν υπό τουρκική κυριαρχία αλλά και της απελευθέρωσής τους⁷⁵. Για αυτό το λόγο πρώτες ήρθαν σε επαφή Βουλγαρία και Σερβία.

Στις 13 Μαρτίου 1912 τα παραπάνω κράτη ήρθαν σε συμφωνία και υπέγραψαν στη Σόφια συνθήκη συμμαχίας. Τα δύο συμβαλλόμενα μέρη δεσμεύτηκαν την από κοινού αναγνώριση εγγύηση της εδαφικής ακεραιότητας τους. Ακόμη, αναλάμβαναν την υποχρέωση να συνδράμουν με το σύνολο των ενόπλων δυνάμεών τους την υποστήριξη σε περίπτωση επίθεσης κάποιας χώρας στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Τουρκίας που θα επηρέαζε αρνητικά τα συμφέροντά τους. Η συνθήκη ήταν επιθετικού χαρακτήρα στρεφόμενη κυρίως κατά της Τουρκίας καθώς μοίρασαν μεταξύ τους τα μελλοντικά αποκτηθέντα εδάφη από έναν πόλεμο με τους Τούρκους. Συγκεκριμένα η Βουλγαρία θα είχε δικαιώματα στα εδάφη ανατολικά του Στρυμόνα ποταμού και της Ροδόπης ενώ η Σερβία βόρεια και δυτικά του Σκάρδου. Όσο αφορά τις μακεδονικές περιοχές θα μεριμνούσαν επί του θέματος αργότερα με κοινές διαπραγματεύσεις και τη συνδρομή της Ρωσίας. Συμπλήρωμα της συνθήκης αποτελούσε η στρατιωτική σύμβαση που ακολούθησε δύο μήνες αργότερα⁷⁶. Η Ελλάδα δεν προσεγγίστηκε στις επαφές, ωστόσο όπως πληροφορήσε ο Τζανέτος Κανελλόπουλος από την Κωσταντσα, στις 26 Μαΐου, το ελληνικό υπουργείο εξωτερικών με τηλεγράφημα του επιθυμία της Βουλγαρίας ήταν και η προσέγγιση με την Αθήνα.

Αν και η ελληνική πλευρά δεν προσεγγίστηκε αρχικά από τη Βουλγαρία και τη Σερβία, τελικά στα τέλη Μαΐου του ίδιου έτους κατέληξαν σε συμμαχία η πρώτη με την ελληνική κυβέρνηση με τριετή διάρκεια. Ύστερα από τη διαμάχη τους στο μακεδονικό χώρο παραμέρισαν τις διαφορές ενάντια στον κοινό εχθρό, την Τουρκία. Κυρίως λόγω της ύπαρξης αξιόμαχου στόλου από πλευράς Ελλάδας που ήταν σε θέση να υποστηρίξει τις επιχειρήσεις των χριστιανών συμμάχων από το Αιγαίο. Στις 29 του μήνα σύνηψαν συνθήκη αμυντικής συμμαχίας με βάση την οποία οι χώρες δεσμεύονταν προς υποστήριξη σε ενδεχόμενο επίθεσης της Τουρκίας σε μία εκ των Ελλάδα, Σερβία, Βουλγαρία και Μαυροβούνιο. Τη συνθήκη

⁷⁵ *Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων*, ό.π., σ. 3-11.

⁷⁶ Νικολάου, ό.π., σ. 178.

συμμαχίας ακολούθησε και στρατιωτική συμφωνία στις 5 Οκτωβρίου 1912 όπου δεσμεύτηκε η μεν βουλγαρική πλευρά να συνδράμει με στρατό δύναμης 300.000 ανδρών η δε ελληνική με 120.000 άνδρες και το σύνολο του στόλου της προς αποκοπή επικοινωνίας ασιατικής και ευρωπαϊκής Τουρκίας. Σημαντικό σημείο είναι αυτό που προβλέπει την ελεύθερη προσάρτηση της Κρήτης στο ελληνικό βασίλειο και πως δεν έγινε αναφορά για τυχόν κατανομή στα εδάφη της Μακεδονίας. Την 18 Αυγούστου 1912 έλαβε χώρα η συμφωνία και των τεσσάρων χριστιανικών βαλκανικών κρατών, Ελλάδα, Βουλγαρία, Σερβία και Μαυροβουνίου⁷⁷. Τα τέσσερα κράτη απέστειλαν μήνυμα προς την Τουρκία για την προστασία των πληθυσμών τους εντός της επικράτειάς της και διαμαρτυρόμενες για την αλβανική εθνικιστική έξαρση. Κατέληξαν σε συμφωνία ως προς την απελευθέρωση από κοινού των εδαφών της χερσονήσου του Αίμου που κατείχε η Οθωμανική αυτοκρατορία σχηματίζοντας μία υπολογίσιμη δύναμη.

Η αφορμή για την έναρξη του πολέμου δόθηκε από την Τουρκία όπου τον Ιούλιο του 1912 προχώρησε σε σφαγή χριστιανών στην πόλη Κότσανα της Σερβίας. Επίσης το Σεπτέμβριο κατάσχεσε συρμούς με πολεμικό υλικό της Σερβίας στη Θεσσαλονίκη προκαλώντας τη διαμαρτυρία της τελευταίας. Ακόμη στο Νόβι Παζάρ, σερβικό έδαφος εισήλθε τμήμα του τουρκικού στρατού και σε όλα τα σύνορα με Βουλγαρία και Σερβία έλαβαν χώρα συμπλοκές στρατιωτικών τμημάτων. Στις 25 του ίδιου μήνα το Μαυροβούνιο κήρυξε πρώτο τον πόλεμο κατά της Τουρκίας. Ακολούθησαν και οι υπόλοιπες χώρες διακόπτοντας και τις διπλωματικές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη με τελευταία την Ελλάδα στις 5 Οκτωβρίου⁷⁸.

Τη νύχτα της 16ης προς 17η Σεπτεμβρίου είχε ξεκινήσει η επιστράτευση του ελληνικού στρατού⁷⁹. Σε αυτόν κλήθηκαν, προς πλήρη συμπλήρωση και συγκρότηση νέων σχηματισμών, όλοι οι στρατεύσιμοι και ικανοί προς υπηρεσία υπό τα όπλα των κλάσεων 1910 και 1911. Επιπλέον όλοι οι έφεδροι των κλάσεων 1900 – 1909, οι εθνοφρουροί των κλάσεων 1896 έως 1899 και όσοι προορίζονταν για το όπλο του πεζικού των κλάσεων από το 1893 έως 1895. Στις τάξεις του στρατού κλήθηκαν και επίστρατοι από την Κρήτη. Στο σύνολό του ο στρατός της χώρας είχε στη διάθεσή του 130.000 δύναμη προσωπικού. Με την λήξη της επιστράτευσης συμπληρώθηκε ολοκληρωτικά η δύναμη των I, II, III και IV Μεραρχιών. Σύμφωνα με τα πολεμικά σχέδια συγκροτήθηκαν τρεις, επιπλέον των υπαρχουσών, μεραρχίες, οι V, VI και VII. Οι σχηματισμοί αυτοί του στρατού υπάγονταν απευθείας στο Γενικό Στρατηγείο. Αρχιστράτηγος διοικητής του ήταν ο διάδοχος του θρόνου Κωνσταντίνος⁸⁰. Κατά αριθμητική

⁷⁷ Νικολάου, ό.π., σ. 180-185.

⁷⁸ *Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων*, ό.π., σ. 3-10.

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 16.

⁸⁰ *Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων*, ό.π., σ. 266-271.

σειρά οι Μεραρχίες είχαν διοικητές τους: υποστράτηγο Μανουσογιαννάκη Εμμανουήλ, υποστράτηγο Καλλάρη Κωνσταντίνο, υποστράτηγο Δαμιανό Κωνσταντίνο, υποστράτηγο Μοσχόπουλο Κωνσταντίνο, συνταγματάρχη μηχανικού Γεννάδη Στέφανο, συνταγματάρχη ιππικού Μηλιώτη Κομνηνό, συνταγματάρχη πυροβολικού Κλεομένη Κλεομένη, συνταγματάρχη μηχανικού Ματθαιόπουλο Δημήτριο και η ανεξάρτητη Ταξιαρχία ιππικού του υποστράτηγο Σούτσο Αλέξανδρο. Ο στρατός χωρίστηκε σε δύο τμήματα το Στρατό Θεσσαλίας, με τις I, II, III, IV, V, VI, VII Μεραρχίες και την Ταξιαρχία Ιππικού, και το Στρατό Ηπείρου δύναμης μίας μεραρχίας, η οποία αργότερα το Δεκέμβριο του 1912 μετονομάστηκε σε VIII Μεραρχία. Το πρώτο τμήμα συγκεντρώθηκε νοτίως της Λάρισας και θα ενεργούσε επιθετικά προς βορρά, ενώ το δεύτερο στην περιοχή της Άρτας όπου θα αναλάμβανε επιθετικές αποστολές στην περιοχή της Ηπείρου.

Τον κύριο όγκο των τουρκικών δυνάμεων θα το αντιμετώπιζε ο ελληνικός στρατός με το τμήμα Θεσσαλίας. Απέναντί του θα είχε το 8ο Έκτακτο Σώμα Στρατού με διοικητή τον στρατηγό Χασάν Ταξίν πασά, αποτελούμενο από τρεις μεραρχίες συνολικής δύναμης 35.000 ανδρών. Το τμήμα Στρατού Ηπείρου θα αντιμετώπιζε το τουρκικό Σώμα Στρατού Ηπείρου. Τα ξημερώματα της 5ης Οκτωβρίου ξεκίνησε η προέλαση των ελληνικών τμημάτων της Θεσσαλίας εντός τουρκικού εδάφους, αντιμετωπίζοντας με επιτυχία και απωθώντας τις τουρκικές συνοριακές δυνάμεις, φυλάκια και εμπροσθοφυλακές. Την επομένη ο αρχιστράτηγος διέταξε τις μεραρχίες να κινηθούν προς κατάληψη της Ελασσόνας όπως και έγινε μέχρι το βράδυ της ίδιας ημέρας. Ταυτόχρονα σύμφωνα με τη συλλογή πληροφοριών των ελληνικών εμπροσθοφυλακών, ο κύριος όγκος των τουρκικών δυνάμεων είχε ταχθεί αμυντικά στα στενά του Σαρανταπόρου. Κύρια τοποθεσία που αν την καταλάμβανε ο ελληνικός στρατός θα άνοιγε ο δρόμος προς την Κοζάνη και την κεντρική Μακεδονία. Για αυτό την 7η Οκτωβρίου με νέα διαταγή επιχειρήσεων του Γενικού Στρατηγείου διατάχθηκαν οι I, II και III Μεραρχίες να επιτεθούν και να καταλάβουν τα στενά⁸¹. Αυτό επετεύχθη τρεις ημέρες αργότερα όπου κατόπιν καθοριστικής μάχης οι ελληνικές δυνάμεις απώθησαν τις τουρκικές και κατέλαβαν τα στενά.

Ιδιαίτερης σημασίας αποτελεί η μάχη στο Σαραντάπορο, καθώς ο ελληνικός στρατός πήρε στα χέρια του την στρατηγικής σημασίας γέφυρα του ποταμού Αλιάκμονα στα βόρεια και κατάφερε να απελευθερώσει την πόλη της Κοζάνης μία ημέρα αργότερα. Μάλιστα στις 14 του μήνα βρέθηκε στην Κοζάνη ο βασιλιάς Γεώργιος απ' όπου απέστειλε συγχαρητήριο

⁸¹ Στο ίδιο, σ. 26-34.

τηλεγράφημα προς τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο⁸². Το ενθουσιώδες κλίμα που είχε δημιουργηθεί μεταξύ πρωθυπουργού και διαδόχου γρήγορα οξύνθηκε. Διότι κατόπιν τηλεγραφημάτων του πρώτου και του υπουργού εξωτερικών Κορομηλά προς το διάδοχο στις 12 Οκτωβρίου που τον παρακινούσαν να κατευθύνει το στράτευμα προς Θεσσαλονίκη, ο Κωνσταντίνος κρίνοντας πως έπρεπε να καταδιωχθεί ο τουρκικός στρατός προς το Μοναστήρι διέταξε ανάλογη κίνηση των τμημάτων και με δικό του τηλεγράφημα προς τον Κορομηλά στις 13 του μήνα απαίτησε να μην του γίνονται υποδείξεις. Στη συνέχεια ο Στρατός Θεσσαλίας συνέχισε την προέλασή του και στις 16 απελευθέρωσε τη Βέροια και την Κατερίνη⁸³. Ο υπουργός εξωτερικών με συνεχή τηλεγραφήματα προς τον Κωνσταντίνο στις 15 και 16 τον ενημέρωσε περί των κινήσεων βουλγαρικών τμημάτων στην περιοχή της Δράμας και πως αυτά έχουν σκοπό να κινηθούν προς τη Θεσσαλονίκη. Τότε ο αρχιστράτηγος εξέδωσε διαταγή επιχειρήσεων την 16η Οκτωβρίου προς την V Μεραρχία όπου διατασσόταν μόνο αυτή να κινηθεί προς Αμύνταιο και το Μοναστήρι ενώ όλοι οι άλλοι σχηματισμοί θα κατευθύνονταν προς Θεσσαλονίκη. Στη συνέχεια την 18η εκδόθηκε νέα διαταγή επιχειρήσεων που ξεκίνησε η εφαρμογή της από το πρωί της 19ης⁸⁴.

Οι μεραρχίες έπρεπε να προελάσουν βόρεια και βορειοανατολικά προς την πόλη των Γιαννιτσών και ανατολικά αυτής προς τον Αξιό ποταμό. Στην περιοχή των Γιαννιτσών συνάντησαν τον κύριο όγκο των τουρκικών δυνάμεων που είχαν συμπυκωθεί από Βέροια και Κατερίνη. Επειδή το Γενικό Στρατηγείο δεν διέθετε ξεκάθαρες πληροφορίες για τις κινήσεις του εχθρού στην ουσία μπλέχτηκε σε μάχη που δεν την ανέμενε και συνάντησε ισχυρή αντίσταση από τους αμυνόμενους Τούρκους, ωστόσο με την αποτελεσματική συμβολή του ημέτερου πυροβολικού κατάφερε να κάμψει την εχθρική αντίσταση και να τους αναγκάσει σε υποχώρηση ανατολικά προς τον Αξιό ποταμό και τη Θεσσαλονίκη. Οι ελληνικές δυνάμεις στις 20/10 στρατοπέδευαν δυτικά του Αξιού και κυρίως στην περιοχή των Γιαννιτσών που την κατέλαβαν, 57χλμ. δυτικά της Θεσσαλονίκης⁸⁵. Την επομένη εκδόθηκε διαταγή που προέβλεπε την κίνηση ανατολικά προς διάβαση του Αξιού και κατάληψη της Θεσσαλονίκης με έναρξη στις 24 του μήνα.

Η διάβαση του ποταμού κατέστη δύσκολη, καθώς οι υποχωρούντες Τούρκοι είχαν καταστρέψει ή προξενήσει ζημιές σε όλες τις εκεί γέφυρες και διαβάσεις του. Για αυτό το λόγο, όλη την ημέρα της 24ης Οκτωβρίου οι ελληνικές δυνάμεις αναλώθηκαν με τη ζεύξη του

⁸² *Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων*, ό.π., σ. 22.

⁸³ Στο ίδιο, σ. 27-30.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 32.

⁸⁵ *Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων*, ό.π., σ. 32-33.

ποταμού, την οποία πέτυχαν το βράδυ της ίδιας ημέρας. Την 25η Οκτωβρίου και καθώς οι Βούλγαροι είχαν καταλάβει τις Σέρρες και κινούνταν από το Κιλκίς προς νότο, η συνέχιση της κίνησης του ελληνικού στρατού προς Θεσσαλονίκη κατέστη επιτακτική. Οι πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων έπεισαν τον διοικητή της Θεσσαλονίκης και των τουρκικών δυνάμεων Χασάν Ταξίν πασά να παραδώσει την πόλη στους Έλληνες. Μία αρχική πρότασή του βρήκε αντίθετο τον Κωνσταντίνο ο οποίος διέταξε γενική επίθεση κατά της Θεσσαλονίκης το πρωί της 26ης Οκτωβρίου. Καθώς όμως στις 26 Οκτωβρίου βουλγαρική μεραρχία είχε φτάσει μερικά χιλιόμετρα βόρεια της Θεσσαλονίκης, ο Έλληνας αρχιστράτηγος προχώρησε εκείνο το βράδυ στην υπογραφή πρωτοκόλλου παράδοσής της. Στην ουσία η απελευθέρωση της πόλης έγινε την τελευταία στιγμή και μάλιστα ενώ οι Βούλγαροι βρίσκονταν σε κοντινότερη απόσταση στην πόλη από τους Έλληνες⁸⁶. Στις 28 Οκτωβρίου εισήλθε στην πόλη ο διάδοχος, ο οποίος έκανε δεκτό βουλγαρικό αίτημα για την στρατοπέδευση στη Θεσσαλονίκη δύο ταγμάτων. Αντί αυτού εισήλθε ένα ολόκληρο βουλγαρικό σύνταγμα. Οι κρυφές προθέσεις των Βούλγαρων προς την κεντρική Μακεδονία άρχισαν να γίνονται φανερές, όπως θα δούμε και στη συνέχεια⁸⁷.

Οι επιχειρήσεις των υπόλοιπων ελληνικών τμημάτων συνεχίζονταν καθώς και του στόλου στο Αιγαίο. Εντός Οκτωβρίου είχαν απελευθερωθεί να νησιά Λήμιος, Ίμβρος, Θάσος και τα Ψαρά. Μέχρι τα τέλη Νοεμβρίου είχαν απελευθερωθεί η Καστοριά και η Φλώρινα από την V Μεραρχία. Ως το τέλος του έτους υπό ελληνική κυριαρχία είχε τεθεί η Λέσβος, η Χίος και η Σάμος. Στο μέτωπο της Ηπείρου, που αποτελούσε ξεχωριστό θέατρο επιχειρήσεων, επικεφαλής δυνάμεως μεραρχίας ήταν ο αντιστράτηγος Σαπουντζάκης. Η προέλαση του ελληνικού στρατού ξεκίνησε και αυτή αρχές Οκτωβρίου. Στις 16 του μήνα απελευθερώθηκε το Μέτσοβο ενώ ως της 21 η Πρέβεζα και τέλη του μήνα η Χειμάρρα. Κύριος αντικειμενικός σκοπός ήταν η κατάληψη των Ιωαννίνων. Αυτό όμως ήταν ιδιαίτερα δύσκολο λόγω της φυσικής οχύρωσης της πόλης που έδινε πλεονέκτημα στον αμυνόμενο. Μετά την είσοδο του στρατού στη Θεσσαλονίκη διατάχθηκε η II Μεραρχία να μεταφερθεί και να αποβιβαστεί στην Πρέβεζα προς ενίσχυση των εκεί δυνάμεων. Στις 30 Νοεμβρίου ο διοικητής του Στρατού Ηπείρου διέταξε την πρώτη επίθεση στην οχυρή τοποθεσία του Μπιζανίου⁸⁸. Η μάχη διήρκεσε ως τις 21 Φεβρουαρίου 1913 με την απελευθέρωση και της πόλης των Ιωαννίνων.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 55-57.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 66.

⁸⁸ *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Β', ό.π., σ. 135-137.

Η πορεία του πολέμου σε όλα τα μέτωπα έγερνε υπέρ των χριστιανών συμμάχων. Οι Βούλγαροι επιθυμούσαν ανακωχή από τις αρχές Νοεμβρίου καθώς σύμφωνα με τηλεγράφημα του Έλληνα πρέσβη στη Σόφια Πανά, την 11η Νοεμβρίου δεν ήταν σε θέση να συνεχίσουν επίθεση κατά των Τούρκων λόγω κρουσμάτων χολέρας στο στράτευμά τους⁸⁹. Επίσης και οι Τούρκοι σε όλα τα μέτωπα έχαναν τις μάχες. Με πρωτοβουλία των Βούλγαρων ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις για τερματισμό του πολέμου τον ίδιο μήνα αλλά οι Τούρκοι αντιπρότειναν σημεία τα οποία δεν γίνονταν δεκτά από τους συμμάχους. Η Ελλάδα ήταν κατά της ανακωχής διότι όπως επιβεβαιώνεται από τηλεγραφήματα μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου, στις 17 και 24 Νοεμβρίου, κρινόταν επιτακτική η απελευθέρωση της Ηπείρου πρώτα. Συνθήκη ανακωχής με απουσία της Ελλάδας υπογράφηκε στις 3 Δεκεμβρίου 1912⁹⁰. Στην ουσία ο πόλεμος τερματίστηκε με τη συνθήκη του Λονδίνου στις 30 Μαΐου 1913, ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις που είχαν ξεκινήσει το Δεκέμβριο του προηγούμενου έτους. Η κατάληξη των συνθηκών δεν έφερε όμως τα επιθυμητά αποτελέσματα. Μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας υπήρχε χάσμα ως προς τα εδάφη που θα αποκόμιζαν καθώς οι δεύτεροι επικαλούνταν πως έπρεπε να τους παραχωρηθούν όλα τα μακεδονικά εδάφη ακόμα και αυτά που κατέλαβε πρώτο ο ελληνικός στρατός. Από την άλλη οι Σέρβοι θεωρούσαν πως αδικούνταν διότι με την ανακήρυξη του αλβανικού κράτους έχαναν εδάφη στα δυτικά τους. Οι διαφωνίες στα κράτη αυτά και η επεκτατικότητα της Βουλγαρίας θα οδηγούσε σύντομα σε νέο πόλεμο⁹¹.

7. Η Μάχη του Κιλκίς - Λαχανά και οριστική εκδίωξη των Βούλγαρων από την περιοχή

7.1 Τα προ της μάχης γεγονότα

Επιδίωξη των Βούλγαρων μέσω του Α' Βαλκανικού πολέμου ήταν η κυριαρχία στη χερσόνησο, η έξοδος προς το Αιγαίο και γενικά η δημιουργία της Μεγάλης Βουλγαρίας βάσει της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Με τρόπο απέφυγαν με την Ελλάδα να δώσουν εκ των προτέρων λύση για τα εδάφη της Μακεδονίας γιατί χρειάζονταν τον ελληνικό στόλο. Όμως φάνηκε από τις κινήσεις του στρατού τους πως επεδίωκαν να καταλάβουν πρώτοι τη Θεσσαλονίκη. Κοινή άποψη εντός της χώρας ήταν η πεποίθηση αυτή. Μάλιστα όπως

⁸⁹ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου Φ176/45

⁹⁰ Νικολάου, ό.π., σ. 193-199.

⁹¹ *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Γ', ό.π., σ. 10-11.

μαθαίνουμε από τηλεγράφημα του προξένου Σουίδα από τη Φιλιππούπολη προς το ελληνικό υπουργείο εξωτερικών στις 15 Νοεμβρίου 1912 στον τύπο της Βουλγαρίας στράφηκαν κατά της εισόδου του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλονίκη την οποία χαρακτήρισαν “Ιεροσόλυμα Σλαύων και πόλιν ονείρων αυτών”.

Επίσης από τα τηλεγραφήματα μεταξύ Κορομηλά, υπουργού εξωτερικών, και διαδόχου στις 24 Νοεμβρίου διαβιβάζονται πληροφορίες περί των βουλγαρικών απαιτήσεων στα εδάφη ανατολικά του Αξιού, ενώ στην Ελλάδα θα δίνονταν αυτά δυτικά του ποταμού⁹². Επιπρόσθετα λόγω των διαφορών αυτών προτάθηκε από τον Κωνσταντίνο η σύσταση επιτροπής για διευθέτηση των συνόρων και οι περιοχές να αποδοθούν ανάλογα με τον στρατό της χώρας που τα απελευθέρωσε ή πέρασε πρώτος από αυτά. Ακόμη σε τηλεγράφημα του Κωνσταντίνου προς τον Κορομηλά στις 27 Νοεμβρίου τον πληροφορούσε πως στην περιοχή της Στρώμνιτσας, βορείως του Κιλκίς, οι Βούλγαροι κακομεταχειρίζονται τους Έλληνες κατοίκους και απαγορεύουν την γλώσσα τους. Αυτό συνέβαινε και σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας. Όλο το διάστημα από τις αρχές του 1913 μέχρι το Μάιο προωθούνταν βουλγαρικά τμήματα σε περιοχές που είχαν καταληφθεί από τον ελληνικό αλλά και το σερβικό στρατό⁹³. Παραβίαζαν τις διαχωριστικές συνοριακές γραμμές και εγκαθιστούσαν φυλάκια σε εδάφη υπό ελληνική κυριαρχία. Τις περισσότερες φορές λάμβαναν μέρος και ένοπλες συγκρούσεις, αναφέροντας μάλιστα πως για αυτές ευθύνονταν Έλληνες και Σέρβοι⁹⁴. Στρέφονταν εμφανώς κατά των συμμάχων τους. Στις 10 του ίδιου μήνα ο Φραγκίστας, πρόξενος στη Βάρνα, ενημέρωνε το ελληνικό ΥΠ.ΕΞ. Πως το “Μακεδονικό κομιτάτο” σχεδίαζε πραξικόπημα στην Καστοριά κατά της ελληνικής κυριαρχίας.

Οι Βούλγαροι είχαν καταλάβει τις μεγάλες πόλεις τις κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας, Κιλκίς, Σέρρες, Δράμα, Καβάλα πλην Θεσσαλονίκης⁹⁵. Η τελευταία, η Χαλκιδική και η δυτική Μακεδονία από τον ελληνικό στρατό. Οι Βούλγαροι αξίωναν να επεκτείνουν την κυριαρχία τους, επέμεναν πως με τη δική τους βοήθεια κατελήφθη η Θεσσαλονίκη, άρα είχαν και αυτοί δικαιώματα στη διοίκησή της. χαρακτηριστικό συμβάν η προειδοποίηση με ελληνικό τηλεγράφημα του υπουργείου εξωτερικών προς τη Σόφια στις 14 Απριλίου 1913 πως θα διακόπτονταν η λειτουργία βουλγαρικού γραφείου στην πόλη διότι δεν αναγνώριζαν τα ελληνικά γραμματόσημα της πόλης και προσπαθούσαν να εγκαταστήσουν δικές τους γραμμές επικοινωνίας. Στις συζητήσεις για τη διευθέτηση των συνοριακών διαφορών ζητούσαν

⁹²Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φ176/45.

⁹³Ο *Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Γ', ό.π., σ. 5-51.

⁹⁴Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φ.172/1112.

⁹⁵Ο *Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Γ', ό.π., σ. 1-5.

περισσότερα από αυτά που τους αναλογούσαν εις βάρος της Ελλάδας. Για αυτό συγκροτήθηκε μικτή επιτροπή στις 30 Μαρτίου 1913, δυστυχώς δεν κατέληξε κάπου και διέκοψε τις εργασίες της ένα μήνα αργότερα. Πάντα λόγω της βουλγαρικής αδιαλλαξίας⁹⁶.

Μέσα στο επιθετικό κλίμα που καλλιεργούσε η Βουλγαρία, Ελλάδα και Σερβία ήρθαν σε συνεννόηση. Για την πρόθεση των τελευταίων να απομακρυνθούν από τους Βούλγαρους ενημέρωσε με τηλεγράφημα ο πρόξενος Αλεξανδρόπουλος από το Βελιγράδι στις 30 Μαΐου 1913 καθότι ήταν πεπεισμένοι πως θα επιτίθονταν κατά των συμμάχων της⁹⁷. Στην Αθήνα στις 5 Μαΐου 1913 συναντήθηκαν οι υπουργοί εξωτερικών Ελλάδας και Σερβίας, Κορομηλάς και Μπόσκοβιτς. Συμφώνησαν σε κοινό σύνορο δυτικά του Αξιού από τη λίμνη Οχρίδα μέχρι 3 χλμ. νότια της Γευγελής. Σε περίπτωση παρέμβασης της Βουλγαρίας οι δύο χώρες θα συνέδραμαν στρατιωτικά η μία την άλλη κατά της πρώτης. Επίσης η Ελλάδα δεσμεύτηκε να παράσχει βοήθεια δια του λιμένα της Θεσσαλονίκης στο εμπόριο της Σερβίας. Ακολούθησε και υπογραφή στρατιωτικής συμμαχίας στη Θεσσαλονίκη την 1η Ιουνίου η οποία θα ενεργοποιούνταν σε περίπτωση παραβίασης της εδαφικής ακεραιότητας και των συμφωνηθέντων στην προηγούμενη συμφωνία. Οι δύο αυτές συμφωνίες έγιναν μυστικά.

7.2 Η μάχη και η σημασία της

Οι Βούλγαροι είχαν καταλάβει από τις 26 Οκτωβρίου 1912 την περιοχή από τον Αξιό ποταμό στα δυτικά, στα βόρεια από τη Δοϊράνη, νοτιοανατολικά το Κιλκίς και συνεχίζοντας στην ίδια κατεύθυνση τα υψώματα της περιοχής Λαχανάς⁹⁸. Η γραμμή από τη Δοϊράνη έως τον Λαχανά προσφέρεται για αμυντικό αγώνα. Επειδή περιλαμβάνει υψώματα και πολλούς κατοικημένους τόπους ενώ προς τα δυτικά και νότια το έδαφος είναι πεδινό με αποτέλεσμα ο επιτιθέμενος να είναι εκτεθειμένος στα πυρά όλων των όπλων του αμυνόμενου. Οι βουλγαρικές δυνάμεις αντιλήφθηκαν τη σημασία της και στα πλαίσια της προετοιμασίας τους για πόλεμο κατά των Ελλήνων φρόντισαν από νωρίς να οργανώσουν ανάλογα τη συγκεκριμένη τοποθεσία. Είχαν κατασκευάσει ορύγματα, πολυβολεία και χαρακώματα σε όλη την έκτασή της καθιστώντας την σχεδόν απροσπέλαστη.

Στις 6 Ιουνίου 1913 ο πρωθυπουργός Βενιζέλος προειδοποίησε τον βασιλιά και Γενικό Διοικητή του Στρατού Κωνσταντίνο πως η έναρξη πολέμου με τη Βουλγαρία ήταν θέμα χρόνου⁹⁹. Έτσι στις 24 Μαΐου 1913 με διαταγή επιχειρήσεων του βασιλιά Κωνσταντίνου

⁹⁶Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/51.

⁹⁷Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φ.173/179.

⁹⁸Ο *Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Γ', ό.π., σ. 94-95.

⁹⁹Αρχείο ΔΙΣ, φ.1699β/Α/584α.

τάχθηκαν αμυντικά οι ελληνικές μεραρχίες από Πολύκαστρο, βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης, λίμνη Λαγκαδά, λίμνη Βόλβη μέχρι και τον κόλπο του Ορφανού στα ανατολικά¹⁰⁰. Τις παραμονές ενάρξεως της μάχης Κιλκίς - Λαχανά την 17 Ιουνίου 1913 ο ελληνικός στρατός στη Μακεδονία βρισκόταν υπό τη διοίκηση του βασιλιά Κωνσταντίνου με έδρα τη Θεσσαλονίκη.

Υπό τη διοίκησή του είχε την I Μεραρχία με διοικητή τον υποστράτηγο Μανουσογιαννάκη Εμμανουήλ, έδρα τα Νέα Κερδύλια και τομέα άμυνας από λίμνη Λαγκαδά έως και λίμνη Βόλβη. Την II Μεραρχία υπό τον Υποστράτηγο Καλλάρη Κωνσταντίνο με έδρα τη Λητή και αποστολή την ασφάλεια της Θεσσαλονίκης. Η III Μεραρχία με επικεφαλής τον υποστράτηγο Δαμιανό Κωνσταντίνο στα νότια του Γυναικόκαστρου για την άμυνα των υψωμάτων ανάμεσα στο Γαλλικό ποταμό και το Αξιοχώρι. Η IV Μεραρχία υπό τον υποστράτηγο Μοσχόπουλο Κωνσταντίνο έχοντας έδρα στο Ωραιόκαστρο θα αναλάμβανε την εξασφάλιση της οδού Θεσσαλονίκης - Σέρρες και θα αμυνόταν υπέρ των υψωμάτων του χωριού Μονόλοφος. Η V Μεραρχία θα είχε την ίδια αποστολή με την III, υπό τον Συνταγματάρχη Μηχανικού Γεννάδη Στέφανο στο χωριό Πέριθος. Ακόμα η VI Μεραρχία με διοικητή τον Συνταγματάρχη Πεζικού Δελαγραμμάτικα Νικόλαο και έδρα τα Λαγυνά Θεσσαλονίκης θα τασσόταν από τη λίμνη Λαγκαδά μέχρι την οδό Θεσσαλονίκης - Σέρρες και θα υπερασπιζόταν τα υψώματα της Λητής. Ο Συνταγματάρχης Μηχανικού Σωτίλης Ναπολέον με την VII Μεραρχία και Σταθμό Διοικήσεως στο Σκεπαστό θα αμυνόταν από τον κόλπο του Ορφανού μέχρι τη λίμνη Βόλβη. Επιπρόσθετα συγκροτήθηκε στις 30 Μαρτίου 1913 και μία νέα μεραρχία, η X, με διοικητή τον Συνταγματάρχη Πυροβολικού Παρασκευόπουλο Λεωνίδα. Η μεραρχία αυτή με έδρα στην Αξιούπολη είχε ως αποστολή την εξασφάλιση της γραμμής Αξιοχώρι - Ειδομένη. Τέλος στο στρατό της Μακεδονίας περιλήφθηκε και η Ταξιαρχία Ιππικού υπό τον Αντισυνταγματάρχη Ιππικού Ζαχαράκοπουλο Κωνσταντίνο στην περιοχή της Σίνδου και την ευθύνη αναγνωριστικών αποστολών κατά του εχθρού. Όλοι οι Σχηματισμοί μέχρι την 17 Ιουνίου 1913 βρίσκονταν στις θέσεις τους και είχαν εκπέμψει προφυλακές μάχης προς ενίσχυση των αμυντικών τοποθεσιών τους¹⁰¹. Η δύναμη του στρατού, με τη συμπλήρωση νέων στρατεύσιμων οπλιτών, έφτανε τους 134.679 αξιωματικούς και οπλίτες καθώς και τα 222 πυροβόλα όλων των κλάσεων¹⁰².

¹⁰⁰Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/585.

¹⁰¹Ο *Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Γ', ό.π., σ. 60-67.

¹⁰²Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/611

Σύμφωνα με δελτίο πληροφοριών από τη Σόφια πληροφορήθηκε η ελληνική πλευρά για τη δύναμη και τις θέσεις του βουλγαρικού στρατού, που ξεκάθαρα είχε πάρει επιθετικό προσανατολισμό κατά της ίδιας και της Σερβίας¹⁰³. Συγκεκριμένα το μεγαλύτερο μέρος των βουλγαρικών δυνάμεων βρέθηκε στην κεντρική Μακεδονία, από τη Γευγελή, το Κιλκίς μέχρι τις Σέρρες. Κατά των Ελλήνων τάχθηκε η 2η Στρατιά, από την περιοχή της Δοϊράνης έως την Καβάλα με διοικητή τον αντιστράτηγο Ιβανόφ. Αναλυτικότερα η ΙΙΙ Μεραρχία στο Κιλκίς, με μία από τις τρεις ταξιαρχίες της πλησίον και ανατολικά του Πολυκάστρου. Η ΙΧ Μεραρχία τάχθηκε στην Ελευθερούπολη της Δράμας. Μία ταξιαρχία τοποθετήθηκε στα χωριά Ξυλόπολη και Λαχανάς. Μία ανεξάρτητη ταξιαρχία γύρω από το χωριό Στρυμονικό ενώ εχθρική δύναμη επιπέδου επίσης ταξιαρχίας στο χωριό Ροδολίβος. Το ίδιο δελτίο πληροφοριών ανέφερε και την άσχημη κατάσταση του βουλγαρικού στρατού. Σε αυτό είχαν εμφανιστεί επεισόδια απειθαρχίας στρατιωτών λόγω κακής σίτισης και εμφάνισης πολλών κρουσμάτων χολέρας.

Η έναρξη του πολέμου ξεκίνησε από τη πλευρά των Βουλγάρων χωρίς επίσημη κήρυξη. Ειδικότερα στις 16 Ιουνίου 1913, στα ανατολικά των ελληνικών θέσεων στην περιοχή του Παγγαίου Όρους¹⁰⁴. Το βουλγαρικό πυροβολικό ξεκίνησε το απόγευμα να βάλει νότια προς την Μουσθένη και τμήματα του εχθρού άρχισαν να προελαύνουν προς το νότο. Βρέθηκαν αντιμέτωποι με λόχο του 20ου ελληνικού συντάγματος, ο οποίος αφού τους επιβράδυνε με πυρά επιβιβάστηκε με πλοιάρια για τη Θάσο. Μέχρι το επόμενο πρωί οι Βούλγαροι είχαν καταλάβει το λιμάνι των Ελευθερών στην Καβάλα. Ταυτόχρονα εχθρικά τμήματα ξεκίνησαν να προελαύνουν από τις Σέρρες προς το νότο στην περιοχή της Νιγρίτας και των Νέων Κερδυλλίων απωθώντας τις ελληνικές προφυλακές. Όλες οι ελληνικές δυνάμεις προκαλύψεως συμπήχθηκαν, επιβραδύνοντας τον εχθρό, στην κύρια γραμμή άμυνας στις λίμνες της Θεσσαλονίκης¹⁰⁵. Επίσης το βράδυ 16ης προς 17η Ιουνίου, στα δυτικά, στον τομέα ευθύνης της Χ Μεραρχίας οι Βούλγαροι προώθησαν τμήματα προς την Ειδομένη και κατέλαβαν το Πευκόδασος, στα βόρεια του Πολυκάστρου. Κατέλαβαν τη γέφυρα του Αξιού κοντά στη Γευγελή όπου την κυρίευσαν διώχνοντας τις σερβικές δυνάμεις που την υπερασπίζονταν.

Οι πληροφορίες περί των ενεργειών του βουλγαρικού στρατού καθυστέρησαν να μεταβιβαστούν στην Αθήνα¹⁰⁶. Μόλις το Γενικό Στρατηγείο αντιλήφθηκε πως η κατάσταση

¹⁰³Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/630.

¹⁰⁴*Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Γ', ό.π., σ. 69-71.

¹⁰⁵-Αρχείο ΔΙΣ, φ.1699β/Α/632-648

- Αρχείο ΔΙΣ, φ.1699β/Α/655

- Αρχείο ΔΙΣ, φ.1699β/Α/658

¹⁰⁶Αρχείο ΔΙΣ, φ.1699β/Α/369, 664-671, 674-677.

είχε κλιμακωθεί και αντιμετώπιζε πλέον μία γενική επίθεση των Βούλγαρων σε όλο το μέτωπό του επικοινωνήσε με τον βασιλιά. Αφού διαβουλευτήκε το υπουργικό συμβούλιο υπό τον Κωνσταντίνο, στις 17 του μήνα, αποφασίστηκε γενική αντεπίθεση κατά του εχθρού. Ο αρχιστράτηγος διέταξε τις μεραρχίες να διατηρήσουν τις θέσεις και να προβούν σε όλες τις προβλεπόμενες ενέργειες με σκοπό την έναρξη επιθετικών επιχειρήσεων κατά του βουλγαρικού στρατού. Ακόμη λόγω της ύπαρξης εχθρικού στρατού εντός της Θεσσαλονίκης η II Μεραρχία διατάχθηκε να προχωρήσει στην κατάσχεση του οπλισμού του και την εκδίωξή του από την πόλη. Οι Βούλγαροι αρνήθηκαν να υπακούσουν με αποτέλεσμα να λάβει χώρα κανονική μάχη. Ύστερα από τις συμπλοκές το πρωί της 18ης Ιουνίου συνελήφθησαν όλα τα τμήματα με 70 νεκρούς. Η II Μεραρχία έχασε 18 οπλίτες. Την ίδια ημέρα αφίχθηκε στη Θεσσαλονίκη ο βασιλιάς ενώ το 3ο Σύνταγμα Ευζώνων της X Μεραρχίας ανακατέλαβε το χωριό Πευκόδασος, στα βόρεια του Πολυκάστρου.

Το βράδυ στις 18 Ιουνίου ο Κωνσταντίνος από τη Θεσσαλονίκη εξέδωσε διαταγή επιχειρήσεων. Η διαταγή καθόριζε την έναρξη της προέλασης του στρατού κατά των Βουλγάρων με το πρώτο φως της επόμενης ημέρας¹⁰⁷. Κατά τη διαταγή η VII Μεραρχία διατάχθηκε να προελάσει προς Νιγρίτα και το Στρυμονικό. Η I Μεραρχία από τη λίμνη Λαγκαδά προς το Λαχανά και Ξυλόπολη. Η VI Μεραρχία από την Άσσηρο προς το ύψωμα Γερμανικό. Η II από Μονόλοφο και Πετρωτό προς τα υψώματα της Ποταμιάς και να τα καταλάβει. Η IV Μεραρχία από Μονόλοφο να προελάσει προς Γαλλικό και Κολχίδα και να ταχθεί αμυντικά στα υψώματα ανάμεσα σε Ποταμιά και Κρηστώνη, νοτίως του Κιλκίς. Η V Μεραρχία να ξεκινήσει την προέλασή της με κατεύθυνση το Κιλκίς και να επιτεθεί στα αντίπαλα τμήματα. Η III Μεραρχία από το Νέο Γυναικόκαστρο να προελάσει προς Κιλκίς και να επιτεθεί. Η X Μεραρχία να επιτεθεί αρχικά στα υψώματα των Σουλτογιανναϊκών και στη συνέχεια να επιτεθεί ανατολικά προς το Κιλκίς. Τέλος η Ταξιαρχία Ιππικού να προελάσει προς το χωριό Βαπτιστής, να είναι ο σύνδεσμός μεταξύ III και X Μεραρχιών και να εκτελέσει αναγνωρίσεις στα δυτικά και βόρεια του Κιλκίς. Ταυτόχρονα θα προωθούνταν και το Γενικό Στρατηγείο στο Μελισσοχώρι.

Για κάθε έκδοση διαταγής επιχειρήσεων του Γενικού Στρατηγείου, εκδιδόταν διαταγή και από τις μεραρχίες προς τις μονάδες που είχε υπό διοίκηση. Κατά την έναρξη της ελληνικής αντεπίθεσης η πρώτη σοβαρή μάχη που έλαβε χώρα ήταν αυτή στο χωριό Σκεπαστό, βόρεια της λίμνης Βόλβης το πρωί της 19ης Ιουνίου¹⁰⁸. Εκεί ενεπλάκησαν το 21ο Σύνταγμα Πεζικού,

¹⁰⁷ Αρχείο ΔΙΣ, φ.1699B/A/703.

¹⁰⁸ *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Γ', ό.π., σ. 78-80.

ένα τάγμα και μία μοίρα ορειβατικού πυροβολικού της VII Μεραρχίας υπό τις άμεσες διαταγές του διοικητή της. Βρέθηκαν αντιμέτωπες με δύο βουλγαρικά τάγματα πεζικού και μία πυροβολαρχία από την ταξιαρχία που έδρευε στη Δράμα. Οι ελληνικές δυνάμεις κατόρθωσαν να καταλάβουν δύο υψώματα πλησίον του Σκεπαστού και να εισέλθουν στο χωριό μέχρι το μεσημέρι¹⁰⁹. Οι Βούλγαροι οπισθοχώρησαν προς τη Νιγρίτα. Τις ίδιες ώρες τα οι μονάδες της I Μεραρχίας διατάχθηκαν να προελάσουν βόρεια προς το χωριό Όσσα. Εκεί συγκρούστηκαν με πέντε εχθρικά τάγματα τα οποία ύστερα από μάχη απώθησε, καταλαμβάνοντας το χωριό και ένα ύψωμα βόρεια αυτού. Ακόμη τις πρωινές ώρες της ίδιας ημέρας τα τμήματα της VI Μεραρχίας προέλασαν από τα Λαγυνά προς την Άσσηρο. Από εκεί αναγνώρισαν βουλγαρικές δυνάμεις στα βόρεια και βορειοανατολικά, δυνάμειως ταξιαρχίας. Ξεκινώντας τον αγώνα κατόρθωσαν να απωθήσουν τις εχθρικές εμπροσθοφυλακές και να καταλάβουν το ύψωμα Γερμανικό νοτίως της περιοχής του Λαχανά. Ωστόσο το βουλγαρικό πυροβολικό πέτυχε την καθήλωση του ελληνικού, που δε μπορούσε να αναπτυχθεί με αποτέλεσμα η Μεραρχία, πλην των δυνάμεων που τοποθετήθηκαν στο ύψωμα Γερμανικό, να επιστρέψουν στην Άσσηρο με βαριές απώλειες¹¹⁰.

Στις 19 Ιουνίου τα ξημερώματα ξεκίνησαν την προέλασή τους με κατεύθυνση το Κιλκίς οι II, III, IV και V Μεραρχίες. Ειδικότερα ο διοικητής της II διέταξε τα τμήματά του να κινηθούν προς το χωριό Μάνδρες. Κατά την κίνηση η εμπροσθοφυλακή ανέφερε πως ανατολικά στα υψώματα του χωριού είχαν οργανωθεί ισχυρά αμυντικά οι Βούλγαροι¹¹¹. Κατόπιν σκληρής μάχης, το πυροβολικό της μεραρχίας καθήλωσε και έπληξε σοβαρά τον εχθρό. Παρέχοντας τη δυνατότητα στο 3ο Σύνταγμα Πεζικού να καταλάβει ύστερα από έφοδο τα υψώματα εκδιώκοντας τους Βούλγαρους. Τα πράγματα ήταν πιο δύσκολα για την IV Μεραρχία η οποία προέλασε από το Μονόλοφο προς τα χωριά Γαλλικός και Κολχίδα. Το πυροβολικό και οι καλά οχυρωμένοι Βούλγαροι που βρίσκονταν βόρεια από τις Μάνδρες κατάφεραν να του καθηλώσουν. Το φίλιο πυροβολικό δεν κατάφερε να φτάσει σε ακτίνα βολής με αποτέλεσμα να μην συνεισφέρει στη μάχη.

Σε παρόμοια κατάσταση βρέθηκε και η V Μεραρχία. Τα τμήματά της προέλασαν στα αριστερά της IV προς Ξυλοκερατιά και Πικρολίμνη. Όμως δέχτηκαν καταγιστικά πυρά από τους Βούλγαρους που ήταν οχυρωμένοι στα υψώματα πλησίον της Πικρολίμνης. Η III Μεραρχία διέταξε τις μονάδες της να κινηθούν από το Αγιονέρι προς Γυναικόκαστρο. Εκεί καθηλώθηκαν

¹⁰⁹Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/707.

¹¹⁰Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/722, 782.

¹¹¹Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/733, 736, 737.

ως το μεσημέρι εξαιτίας των ισχυρών βολών από τα όπλα και τα πυροβόλα του εχθρού. Αν και οι ελληνικές δυνάμεις είχαν έρθει αντιμέτωπες με ισχυρή άμυνα από τις βουλγαρικές η φάση αυτή έδινε το πλεονέκτημα στις πρώτες. Διότι οι παρά τις πετυχημένες βολές τους οι Βούλγαροι βρέθηκαν σε σφοδρή μάχη στο Γυναικόκαστρο στα δυτικά. Στο κέντρο οι Μάνδρες που άνοιγαν το δρόμο προς Κιλκίς ήταν σε ελληνικά χέρια και στην περιοχή του Λαχανά είχαν φτάσει οι Έλληνες. Επόμενο βήμα ήταν η οπισθοχώρησή τους στην κύρια γραμμή άμυνας, τα υψώματα γύρω από την πόλη του Κιλκίς. Οι μεραρχίες την πρώτη ημέρα της Μάχης Κιλκίς - Λαχανά αντιμετώπισαν με επιτυχία αλλά και πολύ δυσκολία τις βουλγαρικές προφυλακές μάχης λόγω του πεδινού όπου κινούνταν έναντι των οχυρωμένων επί υψωμάτων Βουλγάρων. Έως το πρώτο σκοτάδι της 19ης Ιουνίου είχαν καταλάβει τις θέσεις τους και ύστερα θα αντιμετώπιζαν την κύρια γραμμή της βουλγαρικής άμυνας επί Κιλκίς - Λαχανά. Στα τέλη της ημέρας εκτός μάχης είχαν βρεθεί 2.201 Έλληνες¹¹². Η βουλγαρική ταξιαρχία Σερρών έφτασε επίσης τότε προς ενίσχυση των αμυνόμενων στο Κιλκίς, δυνάμεως 8 ταγμάτων και τεσσάρων πυροβολαρχιών¹¹³.

Το Γενικό Στρατηγείο είχε μεριμνήσει ώστε στα αριστερά των μεραρχιών που κατευθύνονταν στο Κιλκίς να ενεργήσει η X Μεραρχία. Αυτή για να αποκόψει τις βουλγαρικές δυνάμεις που αμύνονταν για το Κιλκίς διατάχθηκε στις 19 Ιουνίου να προελάσει από το Πολύκαστρο προς το βορρά και να επιτεθεί στις εκεί εχθρικές δυνάμεις¹¹⁴. Αυτές ανήκαν στην III Ταξιαρχία της III Βουλγαρικής Μεραρχίας με έδρα τη Γευγελή και είχαν αποστολή την αποτροπή ένωσης των ελληνικών τμημάτων με τα σερβικά για κοινό αγώνα. Το πρωί ξεκίνησε την προέλασή της η X Μεραρχία με προπορευόμενες μονάδες το 4ο και 5ο Συντάγματα Ευζώνων και δύο μονάδες πυροβολικού. Μέχρι το μεσημέρι κατόρθωσαν να καταλάβουν τα υψώματα του χωριού Πλατανιά ύστερα από έφοδο που επέτρεψαν οι επιτυχείς βολές του φίλιου πυροβολικού. Η επιτυχία της X Μεραρχίας βοήθησε τις δυνάμεις στα ανατολικά της, καλύπτοντας τα νότια τους, ώστε αυτές να δράσουν ανενόχλητες στην επίθεσή τους κατά του Κιλκίς.

Ο αρχιστράτηγος με το Γενικό Στρατηγείο προωθήθηκαν στο χωριό Μελισσοχώρι για να είναι πιο κοντά στις μεραρχίες προς καλύτερη ενημέρωση και έκδοση διαταγών. Το βράδυ της 19ης προς 20η Ιουνίου οι ελληνικές δυνάμεις εγκατέστησαν τμήματα ασφαλείας στις νέες τους τοποθεσίες και ανασυγκροτήθηκαν. Το βράδυ εκείνο έλαβαν διαταγή για τις επιχειρήσεις της

¹¹²Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/742, 744.

¹¹³Ο Έλληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, τόμος Γ', ό.π., σ. 91.

¹¹⁴Στο ίδιο, σ. 91-93.

επόμενης ημέρας που θα αφορούσαν πλέον την επίθεση προς Κιλκίς και Λαχανά καθώς και οδηγίες για την καταδίωξη του εχθρού σε περίπτωση επιτυχίας¹¹⁵.

Πρώτη από όλες εξέδωσε διαταγή, σύμφωνα με αυτήν του Γενικού Στρατηγείου, η II Μεραρχία τα ξημερώματα της 20ης Ιουνίου. Κατά τη διαταγή της οι μονάδες της ξεκίνησαν την κίνησή τους στις 0730 διαμέσου των χωριών Λειψύδριο και Ακροποταμιά μέχρι τα υψώματα ανατολικά του χωριού Ποταμιά και από εκεί θα επιτίθονταν κατά του Κιλκίς¹¹⁶. Συνέπεια όμως του πεδινού εδάφους και τις ισχυρές άμυνας του εχθρού με δυσκολία κατάφεραν ως το μεσημέρι να καταλάβουν τα υψώματα της Ποταμιάς. Αυτό διότι το πυροβολικό της μεραρχίας δεν μπορούσε να κινηθεί άνετα προς τις θέσεις που έπρεπε για να υποστηρίξει με επιτυχία τα προπορευόμενα τμήματα του πεζικού.

Η IV Μεραρχία, η μόνη που βρίσκονταν μέχρι εκείνο το πρωί πιο κοντά στο Κιλκίς, ξεκίνησε να προελαύνει προς το χωριό Κρηστώνη, μερικά χιλιόμετρα στα νότια του Κιλκίς, σε δύο κατευθύνσεις με το 9ο Σύνταγμα Πεζικού στα ανατολικά και το 8ο στα δυτικά¹¹⁷. Αν και οι πυροβολαρχίες της έβαλαν συνεχώς τα εχθρικά τμήματα οι αντίπαλες βολές κατάφεραν να πλήγματα κατά της κίνησης της και μετά δυσκολίας μπόρεσε να καταλάβει νωρίς το απόγευμα την Κρηστώνη όπου αφού οργανώθηκε προσωρινά αμυντικά σταμάτησε τις ενέργειές της¹¹⁸. Επιπλέον η V Μεραρχία άρχισε στις 0900 με δύο Συντάγματα Πεζικού εμπρός την επίθεσή της κατά της κύρια αμυντικής τοποθεσίας των Βουλγάρων, το Κιλκίς. κατά τη διάρκεια της επίθεσης βαλλόταν συνεχώς από το εχθρικό πυροβολικό καθώς και από τα πολυβόλα και τυφέκια των αμυνόμενων¹¹⁹. Η υποστήριξη του πυροβολικού της μεραρχίας όπως και των III και IV Μεραρχιών έδωσε τη δυνατότητα στα τμήματα του πεζικού να συνεχίσουν, έστω και με δυσκολία, την κίνησή τους με συνέπεια την κατάληψη του σιδηροδρομικού σταθμού της Κρηστώνης, νοτιοδυτικά του Κιλκίς. Ακόμη οι πυροβολαρχίες της μεραρχίας ήταν τα πρώτα ελληνικά τμήματα που εκτέλεσαν βολές κατά του εχθρού στην ίδια την πόλη του Κιλκίς και συγκεκριμένα στις θέσεις του πυροβολικού στο ύψωμα του Αγίου Γεωργίου. Η επίθεση της V Μεραρχίας ανακόπηκε το μεσημέρι εκείνης της ημέρας. Σε παρόμοιο μήκος κύματος ήταν και η κατάσταση της III Μεραρχίας¹²⁰. Ο διοικητής της διέταξε τα συντάγματα πεζικού της και τέσσερις πυροβολαρχίες να επιτεθούν από τα δυτικά στο Κιλκίς. Παρά την αντίσταση των

¹¹⁵Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/757.

¹¹⁶Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/783.

¹¹⁷Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/799.

¹¹⁸Ο Έλληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, τόμος Γ', ό.π., σ. 101-102.

¹¹⁹Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/795.

¹²⁰Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/799.

προφυλακών του εχθρού, τα τμήματα της μεραρχίας κινήθηκαν προς ανατολάς και κατέλαβαν μέχρι τις 1500 τα χωριά Μεγάλη Βρύση και Λεβεντοχώρι ελάχιστα χιλιόμετρα δυτικά της κύριας αμυντικής τοποθεσίας των Βούλγαρων, με την οποία και έλαβαν επαφή.

Στο μέτωπο του Λαχανά η VI Μεραρχία διέταξε και ξεκίνησε στις 09:30 το πρωί να προελαύνει σε δύο κατευθύνσεις προς τη Νιγρίτα. Κατάφερε με τα συντάγματα πεζικού που προπορεύονταν να κάμψει την αντίσταση του εχθρού, η οποία δεν ήταν ιδιαίτερα ισχυρή. Μέχρι το βράδυ της 20ης Ιουνίου είχε φτάσει στη Νιγρίτα¹²¹. Δυστυχώς οι Βούλγαροι καθώς οπισθοχωρούσαν είχαν κάμψει σχεδόν όλα τα χωριά συμπεριλαμβανομένης και της Νιγρίτας. Επίσης προχώρησαν και σε εκτελέσεις κατοίκων των χωριών αυτών. Η I Μεραρχία με τη σειρά της άρχισε και αυτή την επίθεση της κατά των περιοχών της Ξυλόπολης, δυτικά, και Λαχανά στα ανατολικά. Κατά την κίνησή της αντιμετώπισε τα πυρά κομιτατζήδων στη Νικόπολη¹²². Πριν το μεσημέρι είχε οδηγήσει στην σύμπτυξη των εχθρικών τμημάτων στα υψώματα του Λαχανά όπου είχαν οργανωθεί σε ισχυρή άμυνα. Δεν κατάφερε να πετύχει την κατάληψή τους καθώς το πυροβολικό της δεν ήταν σε θέση να υποστηρίξει την εξόρμηση αποτελεσματικά.

Η VI Μεραρχία κινήθηκε από το πρωί με σκοπό την κατάληψη της Ξυλόπολης¹²³. Τα συντάγματα πεζικού της και Ευζώνων κατάφεραν ως τις 1100 να απελευθερώσουν τα χωριά Καρτερές, Λευκοχώρι, Δορκάδα και Ξυλόπολη, νότια και ανατολικά του Λαχανά. Δεν μπόρεσε να καταλάβει ούτε αυτή τα υψώματα του Λαχανά. Ως τις βραδινές ώρες οι μεραρχίες στο μέτωπο του Λαχανά είχαν καθηλωθεί σε απόσταση εκατοντάδων μόλις μέτρων από τα υψώματα αυτά. Οι Βούλγαροι είχαν κατασκευάσει ισχυρά χαρακώματα και τα υπερασπίζονταν αποτελεσματικότερα.

Προσπάθεια νυχτερινής επίθεσης κατά των βουλγαρικών χαρακωμάτων επί του Κιλκίς δεν κατέστη δυνατή από τις II, III, IV και V Μεραρχίες. Μόνο η II μπόρεσε να προωθήσει μονάδες την πλησιέστερα στις εχθρικές γραμμές άμυνας. Για την ενίσχυση των δυνάμεων στο μέτωπο αυτό το Γενικό Στρατηγείο διέταξε την αποστολή 2 συνταγμάτων πεζικού με μονάδες πυροβολικού από τα τμήματα που ενεργούσαν στο μέτωπο του Λαχανά¹²⁴. Έτσι ο βασιλιάς Κωνσταντίνος διέταξε τις μεραρχίες να συνεχίσουν την επίθεσή τους με το πρώτο φως της 21ης Ιουνίου και να καταλάβουν την πόλη. Ταυτόχρονα προώθησε βαρέα πυροβόλα, πιο καταστρεπτικά και μεγαλύτερου βεληνεκούς, προς την Κρηστώνη για την ενίσχυση των

¹²¹Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/760, 767.

¹²²-Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/791.

- *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Γ', ό.π., σ. 96-97.

¹²³Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/770, 772, 774-782.

¹²⁴*Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Γ', ό.π., σ. 104-105.

επιτιθέμενων. Εκτός των άλλων διέταξε και την X Μεραρχία, η οποία είχε καταλάβει στις 20 Ιουνίου τους Ευζώνους και τη Γευγελή να μετακινηθεί ανατολικά προς το χωριό Μεταλλικό και να λάβει μέρος στην επίθεση κατά του Κιλκίς¹²⁵.

Οι Βούλγαροι είχαν οργανώσει για την άμυνα του Κιλκίς τρεις γραμμές άμυνας σε χαρακώματα. Τα πιο προωθημένα τμήματα ήταν αυτά της II Μεραρχίας που προσπάθησαν να συνεχίσουν την επίθεση από τα μεσάνυχτα 20/21 Ιουνίου¹²⁶. Μέχρι τα ξημερώματα το 1ο Σύνταγμα Πεζικού με τη βοήθεια δύο ακόμα συνταγμάτων κατόρθωσε να καταλάβει τις δύο πρώτες γραμμές άμυνας του εχθρού και όλοι μαζί να επιτεθούν προς την τρίτη γραμμή στα ανατολικά της πόλης. Οι βουλγαρικές δυνάμεις αμύνονταν με πείσμα τόσο με πυρά πεζικού όσο και πυροβολικού. Κατάφεραν σοβαρές απώλειες στους επιτιθέμενους Έλληνες και κατάφεραν να τους απωθήσουν στην πρώτη γραμμή άμυνας. Τα ελληνικά συντάγματα παρά τις απώλειες και την οπισθοχώρηση μπόρεσαν να κρατηθούν στις θέσεις τους και να αντιμετωπίσουν με επιτυχία τις βουλγαρικές αντεπιθέσεις. Τα πράγματα έγιναν καλύτερα όταν το φίλιο πυροβολικό ξεκίνησε να ενισχύει τους επιτιθέμενους¹²⁷. Έγινε εφικτή η κατάληψη και της τρίτης γραμμής όπου με τη λόγχη τα τμήματα πραγματοποιούσαν τις εφόδους τους υπό τα συνεχή πυρά του βουλγαρικού πυροβολικού.

Επιπρόσθετα η IV Μεραρχία διέταξε επίθεση με το 9ο Σύνταγμα Πεζικού πρώτο τα ξημερώματα της 21ης Ιουνίου. Στην πορεία ενέπλεξε όλα τα συντάγματά της πλην ενός τάγματος που το διατήρησε ως εφεδρεία. Η κίνησή της ήταν δύσκολη εξαιτίας των πυρών του αντιπάλου¹²⁸. Ως τις 1100 το πρωί κατόρθωσαν οι δυνάμεις της να οδηγήσουν σε οπισθοχώρηση τους Βούλγαρους καταλαμβάνοντας τις γραμμές άμυνας τους. Η V Μεραρχία διατάσσοντας όλα τα συντάγματά της ξεκίνησε την επίθεση στις 0500 υποστηριζόμενα από το πυροβολικό της. Κατέλαβαν ολόκληρη την Κρηστώνη αλλά ανέκοψαν την επίθεσή τους στα 1000 μέτρα περίπου από το Κιλκίς λόγω των δραστηκών βολών των Βούλγαρων. Με την υπεροχή όμως του ελληνικού πυροβολικού κατόρθωσαν τα πιο προωθημένα τμήματά της να φτάσουν στην είσοδο του Κιλκίς μία ώρα αργότερα.

Στο Κιλκίς εισήλθε το μεσημέρι της 21ης Ιουνίου το 12ο Σύνταγμα Πεζικού της III Μεραρχίας που κατέλαβε το λόφο του Αγίου Γεωργίου στο μέσον περίπου της πόλης ενώ τμήμα της που βρισκόταν στο Μεταλλικό αναγνώρισε εχθρικές δυνάμεις να υποχωρούν από το Κιλκίς και να

¹²⁵Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/827-830.

¹²⁶Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/833,834.

¹²⁷Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/838,839.

¹²⁸Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/841-843.

κατευθύνονται προς το βορρά¹²⁹. Το Γενικό Στρατηγείο είχε ήδη διατάξει με την κατάληψη του Κιλκίς ο εχθρός να καταδιωχθεί. Έτσι τάγματα των μεραρχιών και η Ταξιαρχία Ιππικού προχώρησαν από το μεσημέρι της 21ης Ιουνίου την καταδίωξη των Βουλγάρων προς τα χωριά Κορομηλιά, Ευκαρπία, Καλλίνδρια και Δοϊράνη. Το Κιλκίς την 21 Ιουνίου 1913 ύστερα από τριήμερη μάχη απελευθερώθηκε, βρίσκοντάς το πυρπολημένο, κατεστραμμένο από τις εκατέρωθεν βολές πυροβολικού και ερειπωμένο καθώς όλοι οι κάτοικοι, Βούλγαροι, το εγκατέλειψαν. Η πιο πολύνεκρη μάχη των Ελλήνων μετά το 1821 είχε ολοκληρωθεί με σύνολο απωλειών τους 5.652 άνδρες¹³⁰.

Στο μέτωπο του Λαχανά, από την άλλη, από το πρωί της 21ης Ιουνίου οι δυνάμεις των I και VI Μεραρχιών ξεκίνησαν να βάζουν κατά των αμυνόμενων Βουλγάρων προς τα υψώματα του Λαχανά¹³¹. Το 5ο Σύνταγμα Πεζικού της I Μεραρχίας προωθήθηκε προς το χωριό Κυδωνιά. Οι Βούλγαροι προχώρησαν σε αντεπίθεση και κατάφεραν να απωθήσουν τους επιτιθέμενους προ του εν λόγω χωριού προξενώντας τους βαριές απώλειες. Επίσης αναγνώρισαν τα τμήματα που διατάχθηκαν να μεταβούν στο μέτωπο τους Κιλκίς και αναθάρρησαν πιστεύοντας πως ο ελληνικός στρατός υποχωρεί¹³². Από την άλλη η VI Μεραρχία προώθησε δύο συντάγματα προς ενίσχυση της επίθεσης κατά του Λαχανά. Περί τις 1100 οι δυνάμεις που θα ενίσχυαν το Κιλκίς διατάχθηκαν να ακυρώσουν την κίνησή τους και να επιστρέψουν στις μεραρχίες τους.

Ο διοικητής της I Μεραρχίας, που είχε αναλάβει επικεφαλής όλου του μετώπου στον Λαχανά διέταξε προώθηση του πυροβολικού σε κατάλληλες θέσεις και την έναρξη βολών προς τα βουλγαρικά χαρακώματα¹³³. Ακόμη η διαταγή του προέβλεπε γενική επίθεση όλων των μονάδων στις 1500. Οι Βούλγαροι καθώς πίστεψαν πως ο ελληνικός στρατός υποχωρεί αιφνιδιάστηκαν με συνέπεια να υποχωρήσουν προς Σέρρες αφήνοντας μάλιστα πολεμικό υλικό, που περιήλθε σε ελληνικά χέρια¹³⁴. Το χωριό Λαχανά και τα υψώματα του καταλήφθηκαν από τον ελληνικό στρατό στις 1700. Οι απώλειες των Ελλήνων και εδώ ήταν βαρύτερες, 2.701 αξιωματικοί και οπλίτες. Συνολικά εκτός μάχης, νεκροί και τραυματίες, από τη μάχη Κιλκίς - Λαχανά για τον στρατό ήταν 8.353 αξιωματικοί και οπλίτες. Βαρύτατο πλήγμα για τους Έλληνες, όμως ο στρατός κατάφερε υπό δυσχερείς, στρατιωτικά, συνθήκες

¹²⁹Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, τόμος Γ', ό.π., σ. 112-113.

¹³⁰Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/845, 847-850, 852, 853, 855, 856.

¹³¹Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, τόμος Γ', ό.π., σ. 113-115.

¹³²Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α/842, 864, 865, 867.

¹³³Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, τόμος Γ', ό.π., σ. 116-117.

¹³⁴Αρχείο ΔΙΣ, Φ1699β/Α/868.

που ευνοούσαν το βουλγαρικό στρατό να τον νικήσει, να δείξει την ανωτερότητά του και κυρίως να εκδιώξει ύστερα από δεκαετίες τους Βούλγαρους από την περιοχή του Κιλκίς και να την απελευθερώσει μετά από αιώνες. Όσο αφορά το στρατιωτικό κομμάτι η νίκη στο Κιλκίς έδωσε τη δυνατότητα και στην VII Μεραρχία στα ανατολικά να απελευθερώσει τη Νιγρίτα και τις Σέρρες. Ο ελληνικός στρατός στη συνέχεια έχοντας βγάλει εκτός αποστολής στο Κιλκίς το μεγαλύτερο και ισχυρότερο τμήμα του βουλγαρικού στρατού τον καταδίωξε ακόμα και μέσα σε βουλγαρικό έδαφος ανατρέποντας τις ισορροπίες δυνάμεων υπέρ της Ελλάδας οδηγώντας την στη νίκη στον Β' Βαλκανικό Πόλεμο¹³⁵.

8. Το Κιλκίς κέντρο προσφυγικού Ελληνισμού

Με την απελευθέρωση του Κιλκίς στις 21 Ιουνίου 1913 η Ελλάδα ενσωμάτωσε την ελληνική αυτή πόλη ερειπωμένη και πυρπολημένη¹³⁶. Η καταστροφή είχε προέλθει από τα πυρά του ελληνικού πυροβολικού κατά των Βούλγαρων. Όλοι σχεδόν οι κάτοικοί της, Βούλγαροι στη συντριπτική πλειοψηφία τους, είχαν ήδη αποχωρήσει από την πόλη. Σε αυτήν είχαν βρεθεί ορισμένοι Ουνίτες. Στο ερειπωμένο Κιλκίς θα εμφανιζόταν ζωή ξανά στα τέλη Αυγούστου του 1913. Η πόλη και τα κοντινά χωριά θα μεταβάλλονταν σε κέντρα εγκατάστασης Ελλήνων προσφύγων.

Η πόλη του Κιλκίς, τα γύρω χωριά και γενικότερα ο καζάς Αβρέτ Χισάρ είχαν ερειπωθεί από την εκδίωξη των Βούλγαρων και τους Βαλκανικούς Πολέμους. Με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου στις 10 Αυγούστου 1913 με την οποία έληξε επίσημα ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος καθορίστηκαν τα σύνορα των εμπόλεμων βαλκανικών κρατών¹³⁷. Μεταξύ άλλων το ελληνικό κράτος προσάρτησε τη Μακεδονία ενώ η δυτική Θράκη εντάχθηκε στο βουλγαρικό. Πολλές περιοχές που είχε απελευθερώσει ο ελληνικός στρατός όπως η Στρώμνιτσα καθώς και άλλες στη δυτική Θράκη ή ανατολικότερα στην Ανατολική Ρωμυλία, όπου υπήρχε σημαντικό ελληνικό στοιχείο δεν αποδόθηκαν στο ελληνικό βασίλειο. Αποτέλεσμα ήταν η μαζική μετανάστευση Ελλήνων των περιοχών αυτών στο ανεξάρτητο κράτος καθώς ξεκίνησαν να μεταναστεύουν προς αυτές όπως και τη Μικρά Ασία μουσουλμάνοι και Βούλγαροι πρόσφυγες από τη Μακεδονία¹³⁸. Η χώρα φρόντισε οι άνθρωποι αυτοί να εγκατασταθούν σε περιοχές με

¹³⁵ *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Γ', ό.π., σ. 120.

¹³⁶ Εχέδωρος, ό.π., σ. 420-424.

¹³⁷ Νικολάου, ό.π., σ. 207-209.

¹³⁸ Πασγάλης Βαλσαμίδης, «Προσφυγικές εγκαταστάσεις στο Κιλκίς και την περιφέρειά του», *Μακεδονικά τόμος 32, 1999-2000*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 219.

αραιή κατοίκηση και όπου υπήρχαν ελεύθερα σπίτια από αλλοδαπούς που τα είχαν εγκαταλείψει. Η πόλη και γενικότερα ο νομός Κιλκίς ήταν αρκετά αραιός και χρησιμοποιήθηκε ως κέντρο εγκατάστασης Ελλήνων προσφύγων όπως θα δούμε στη συνέχεια, τους οποίους στόχευε η ελληνική κυβέρνηση να αξιοποιήσει στην οικονομική ενδυνάμωση των περιοχών εγκατάστασής τους¹³⁹.

Το Κιλκίς και η επαρχία του με τη λήξη του πολέμου τέθηκε στην υπαγωγή του Νομού Θεσσαλονίκης ως Υποδιοίκηση Κιλκίς. Η περιοχή αυτή δέχτηκε τρεις χρονικά προσφυγικές ροές. Η πρώτη από την απελευθέρωση μέχρι και το 1914 από την Τουρκία, τη Βουλγαρία και τον Καύκασο. Η δεύτερη μεταξύ 1922 και 1924 από Μικρά Ασία και Ανατολική Θράκη και η τρίτη μετά το 1925 από την Ανατολική Ρωμυλία. Όπως αναφέρθηκε το πρώτο κύμα προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στο Κιλκίς έλαβε χώρα από τις αρχές έως τις 19 Αυγούστου 1913¹⁴⁰. Οι νέοι κάτοικοι προήλθαν από τη Στρώμνιτσα, η οποία αν και είχε απελευθερωθεί από τον ελληνικό στρατό μερικές ημέρες μετά την μάχη Κιλκίς - Λαχανά αποδόθηκε στο βουλγαρικό κράτος. Οι Στρωμνιτσιώτες που έφτασαν στην πόλη αριθμούσαν τους 1.590. Μάλιστα το Κιλκίς το πρώτο διάστημα μετά την απελευθέρωση και την πρώτη εγκατάσταση σε αυτό Ελλήνων προσφύγων μετονομάστηκε σε Νέα Στρώμνιτσα με προστάτες αγίους τους 15 Μάρτυρες, που ήταν της παλαιάς πόλης τους¹⁴¹.

Η ονομασία Κιλκίς επανήλθε σε σύντομο χρονικό διάστημα, οι προστάτες άγιοι από την άλλη διατηρήθηκαν. Το γεγονός αυτό φαίνεται από την απογραφή του 1913 των νέων περιοχών που ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα και δημοσιεύτηκε το Μάρτιο του 1915¹⁴², η Νέα Στρώμνιτσα αριθμούσε 1.590 κατοίκους ενώ το Αβρέτ Χισάρ, κέντρο του πρώην καζά, δεν είχε κανέναν κάτοικο. Συνολικά η Υποδιοίκηση Κιλκίς απαριθμούσε 30.760 κατοίκους. Αυτοί εγκαταστάθηκαν σε οικίες ανθρώπων που είχαν φύγει από την πόλη και σε όσα μπορούσαν να επισκευάσουν.

Μέχρι το επόμενο καλοκαίρι είχαν εγκατασταθεί σε όλη την υποδιοίκηση του Κιλκίς 7.778 πρόσφυγες από τον Καύκασο και την ανατολική Θράκη έως τη Βουλγαρία και τη Βόρεια Ήπειρο¹⁴³. Οι ροές Ελλήνων προσφύγων από περιοχές εκτός ελληνικού κράτους δεν σταμάτησαν και μέχρι το 1915 αφίχθηκαν στην πόλη αρκετές οικογένειες από τη Βουλγαρία.

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 222.

¹⁴⁰ Εχέδωρος, ό.π., σ. 438-439.

¹⁴¹ Βαλσαμίδης, ό.π., σ. 219-222.

¹⁴² *Απαρίθμησης των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1915, σ. 19-22.

¹⁴³ Βαλσαμίδης, ό.π., σ. 222-225.

Επίσης μέχρι το 1918 πρόσφυγες από ελληνικά χωριά του Καυκάσου έρχονταν στην εν λόγω περιοχή¹⁴⁴. Μία αντίστροφη διαδικασία πραγματοποιήθηκε το 1920 με την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών¹⁴⁵. Σύμφωνα με τους όρους της παραχωρούνταν στην Ελλάδα, όντας με τη μεριά των νικητών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η ανατολική Θράκη και η περιοχή της Σμύρνης. Έτσι πολλοί πρόσφυγες που είχαν μετακινηθεί προς το Κιλκίς και την κεντρική Μακεδονία ξεκίνησαν το ταξίδι της επιστροφής στα πρότερά τους σπίτια. Κατά την απογραφή πληθυσμού του κράτους που έλαβε χώρα το Δεκέμβριο του 1920 η Υποδιοίκηση Κιλκίς αριθμούσε 25.727 κατοίκους ενώ η πρωτεύουσά της 2.361, με μικρή αλλά ιδιαίτερης σημασίας αύξηση¹⁴⁶. Στην ίδια απογραφή πληροφορούμαστε πως οι εθνικά Βούλγαροι της Μακεδονίας ήταν μόλις 569¹⁴⁷ κάτοικοι από τους 16.865 που βρίσκονταν μόνο στον καζά Αβρέτ Χισάρ το 1903.

Έτη	Έλληνες	Βούλγαροι	Μουσουλμάνοι
1902	2.715	16.299	25.036
1903	2.828	16.865	25.721
1913	1.590	-	-
1920	2.361	-	-

Δύο χρόνια περίπου αργότερα και συγκεκριμένα στις 11 Οκτωβρίου 1922 υπογράφηκε η συνθήκη ανακωχής στα Μουδανιά¹⁴⁹ που έληγε τον πόλεμο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας στη Μικρά Ασία και τερμάτισε την ελληνική κατοχή των περιοχών που όριζε η συνθήκη των Σεβρών. Επίσης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας υπογράφηκε στις 24 Ιουλίου 1923 η συνθήκη ειρήνης της Λωζάννης¹⁵⁰. Με την τελευταία καθορίστηκαν οι διαφορές των δύο χωρών. Εντός των όρων της συνθήκης ήταν και η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών. Οι Έλληνες της Τουρκίας πλην της Κωνσταντινούπολης υποχρεώθηκαν να εγκατασταθούν σε ελληνικό

¹⁴⁴Στο ίδιο, σ. 228-233.

¹⁴⁵Νικολάου, ό.π., σ. 255-260.

¹⁴⁶Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1928, σ. 3-9.

¹⁴⁷Στο ίδιο, σ. 230-239.

¹⁴⁸Καρπάτ, ό.π., σ. 134 – 137, 162-167 & Απαρίθμησης των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913, ό.π., σ. 19-22 & Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920, ό.π., σ. 3-9.

¹⁴⁹Νικολάου, ό.π., σ. 272-275.

¹⁵⁰Στο ίδιο, σ. 276-278.

έδαφος ενώ οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας εκτός από αυτούς της δυτικής Θράκης σε τουρκικό. Έτσι είχαμε και το τρίτο προσφυγικό ρεύμα προς τη χώρα και το Κιλκίς με Έλληνες από τη Μικρά Ασία και εκείνους του Πόντου. Με την απογραφή του 1928 στην Υποδιοίκηση Κιλκίς καταγράφηκαν 47.698 άνθρωποι¹⁵¹. Στην πόλη ο πληθυσμός έφτασε τους 6.864 κατοίκους. Ακόμη από σύνολο προσφύγων 99.658 στη Μακεδονία, προ της Μικρασιατικής Καταστροφής, οι 15.084 είχαν εγκατασταθεί στην επαρχία του Κιλκίς ενώ μετά την καταστροφή του 1922 από 538.595 πρόσφυγες, που προέκυψαν, οι 23.521 πήγαν στη συγκεκριμένη επαρχία.

<i>Πίνακας 2. Πληθυσμός Κιλκίς με πρόσφυγες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή κατά την απογραφή του 1928¹⁵²</i>		
Κάτοικοι	Σύνολο	Πρόσφυγες
Υποδιοίκηση Κιλκίς	47.698	23.521
Κιλκίς (πόλη)	6.864	3.482

Επιπρόσθετα, στην πόλη αυτή και τα χωριά πλησίον της μέχρι την απελευθέρωσή τους τον Ιούνιο του 1913 δεν λειτουργούσαν ελληνικά σχολεία¹⁵³. Το γεγονός αυτό δικαιολογείται από την ελάχιστη παρουσία ελληνικού στοιχείου καθώς και της καταπίεσης και κυριαρχίας των Βούλγαρων στην περιοχή. Τα πρώτα ελληνικά σχολεία ιδρύθηκαν με τις πρώτες προσφυγικές εγκαταστάσεις και συγκεκριμένα από τις αρχές του 1914 και έπειτα. Ωστόσο το επίπεδο παιδείας των κατοίκων του Κιλκίς βρισκόταν σε χαμηλά επίπεδα μέχρι το 1924. Διότι έως εκείνη την περίοδο το ελληνικό κράτος βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση. Από το 1924 και έπειτα ιδρύθηκαν σχολεία όλων των βαθμίδων και άρχισε να ανθίζει η παιδεία και τα ελληνικά γράμματα στην περιοχή¹⁵⁴.

9. Συμπεράσματα - Επίλογος

Η σημασία της Μάχης Κιλκίς - Λαχανά είναι πολύ σημαντική. Διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο όχι μόνο στην ανάδειξη των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων αλλά και στον γεωπολιτικό ρόλο της Ελλάδας στα Βαλκάνια. Πέραν αυτών συνέβαλε στους αγώνες του

¹⁵¹ Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15 – 16 Μαΐου 1928, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1933, σ. 230-248.

¹⁵² Στο ίδιο, σ. 455-468.

¹⁵³ Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας Φ60/1/12-Φ67/2/2.

¹⁵⁴ Βαλσαμίδης, ό.π., σ. 240-244.

έθνους στο συνολικό πλαίσιο της Εθνικής Παλιγγενεσίας, που ξεκίνησε με την Επανάσταση του 1821, και στόχευε μέσω της Μεγάλης Ιδέας στην απελευθέρωση όλων των αλύτρωτων ελληνικών περιοχών και υπόδουλων συμπατριωτών μας. Η αξία της αναβαθμίζεται διότι στα εδάφη που έλαβε χώρα, η ελληνική τους ταυτότητα είχε δεχτεί καίριο πλήγμα από τον βουλγαρικό εθνικισμό καθιστώντας τα κέντρο δράσης του, όπως επισημαίνεται και σε κείμενο επιστολής που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Αλήθεια*¹⁵⁵ της Αθήνας στις 12 Ιουλίου 1913 ενός από τους υπηρετήσαντες στην V Μεραρχία:

“Αντίκρυ μας είναι το Κιλκίς, η ακρόπολις του βουλγαρισμού εν Μακεδονία...”

και απειλώντας με εξαφάνιση των Ελλήνων από το Κιλκίς, μερικές δεκάδες χιλιόμετρα μόνο από τη Θεσσαλονίκη.

Με τη συγκεκριμένη μάχη άλλαξαν οι ισορροπίες δυνάμεων στην Χερσόνησο του Αίμου. Έως τότε, τον Ιούνιο του 1913, στην νοτιοανατολική Ευρώπη ισχυρότερος στρατός, τόσο σε αριθμό ανδρών όσο και σε τεχνολογία και τακτική χρησιμοποίησή του, ήταν ο βουλγαρικός. Παρέχοντας στη Βουλγαρία θέση ισχύος ως προς τη διπλωματική και πολιτική σκακιέρα της περιοχής και έναντι των συμμάχων της του Α' Βαλκανικού Πολέμου Ελλάδα, Σερβία και Μαυροβουνίου, κατά των οποίων θα κινούταν στη συνέχεια για την πραγματοποίηση του πολυπόθητου για αυτήν ονείρου της Μεγάλης Βουλγαρίας της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου του 1878. Οι ένοπλες δυνάμεις του ελληνικού βασιλείου δεν ήταν σε περίοπτη θέση. Εκτός από το ναυτικό που ξεχώριζε στη χριστιανική συμμαχία κατά της Τουρκίας ο στρατός του όντας ο τρίτος σε αριθμητική δύναμη, κάτω και από τη Σερβία, είχε να παρουσιάσει σαν τελευταίο πολεμικό κατόρθωμα την εξευτελιστική ήττα από τον τουρκικό στον πόλεμο του 1897. Τότε αν δεν επενέβαιναν οι Μεγάλες Δυνάμεις θα απειλούταν ακόμα και η ίδια ύπαρξη του κράτους.

Η κυβέρνηση από τις αρχές του 20 αιώνα και μέχρι την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων το 1912 προχώρησε σε γενική αναδιοργάνωση του στρατεύματος. Αποτέλεσμα ήταν να εισέλθουν στα πεδία των μαχών μονάδες με άριστα εκπαιδευμένο προσωπικό, πειθαρχημένο, με σύγχρονα όπλα και τακτικές αξιοποίησής¹⁵⁶ τους και συντονισμένο σχέδιο επιστράτευσης, αναπλήρωσης απωλειών και υποστήριξής τους. Το γεγονός αυτό έγινε αισθητό στη μάχη του

¹⁵⁵Χρήστος Π. Ίντος, *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913. Από το Κιλκίς στη Δοϊράνη και στη Στρώμνιτσα*, Εκδόσεις «Παρασκήνιο», Αθήνα 2013, σ. 120-121. (Επιστολή του Αργυρού Δρουσιώτη, προς τον αδελφό του, στρατιώτη της V Μεραρχίας).

¹⁵⁶Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φ.173/46. Το συγκεκριμένο αρχείο αποτελεί άρθρο αγγλικής εφημερίδας από ανταποκριτή της στα Βαλκάνια το 1912 που αναφέρεται στην οργάνωση και άρτια εκπαίδευση του ελληνικού στρατού.

Κιλκίς - Λαχανά. Εκεί οι ελληνικές μεραρχίες επιτιθέμενες κατά των αμυνόμενων Βούλγαρων ενώ βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση λόγω του εδάφους, όπως επισημάνθηκε παραπάνω οι Βούλγαροι αμύνονταν επί καλυμμένων υψωμάτων οργανωμένα ενώ οι Έλληνες κινούνταν σε ανοικτό πεδινό έδαφος εκτεθειμένοι στα πυρά των αντιπάλων τους, οι τελευταίοι αξιοποιώντας την εκπαίδευσή τους και χάρη στην πειθαρχία τους και την ανδρεία που επέδειξαν δεν εγκατέλειψαν τις θέσεις τους εκτελώντας παρά απώλειες την αποστολή τους στο έπακρο.

Η μάχη στο Κιλκίς - Λαχανά ήταν η κρισιμότερη και των δύο Βαλκανικών Πολέμων. Οι επιτυχίες του ελληνικού στρατού στον Α' Βαλκανικό κατά των Τούρκων άνοιξαν το δρόμο προς την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και της κεντρικής Μακεδονίας. Όμως η τριήμερη επιχείρηση προς κατάληψη του Κιλκίς οριστικοποίησε την ελληνική κυριαρχία σε αυτήν, οδήγησε στη νίκη καθορίζοντας από τις πρώτες ημέρες του δευτέρου πολέμου την επιτυχία της Ελλάδας. Χαρακτηριστικές οι επιστολές του Ιπποκράτη Παπαβασιλείου αξιωματικού του επιτελείου της II Μεραρχίας ο οποίος σε επιστολές του στις 21 και 28 Ιουνίου 1913 προς τη σύζυγό του αναφέρει¹⁵⁷:

“Και ήτο μάχη σπουδαιότατη διότι απ’ αυτήν εκρέμματο η τύχη του πολέμου, της Ελλάδος ίσως” και “...από την μάχη του Κιλκίς η οποία ήτο η μεγαλύτερα όλου του πολέμου”

Στη γραμμή Κιλκίς - Λαχανά ο ελληνικός στρατός συνέτριψε τις βουλγαρικές δυνάμεις. Με την υποχώρησή των τελευταίων ο βασιλιάς διέταξε και την καταδίωξή τους. Οι μεραρχίες βρέθηκαν να κυνηγούν το βουλγαρικό στρατό βόρεια εκτός Μακεδονίας εντός βουλγαρικού εδάφους και απειλώντας την πρωτεύουσά τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο δεν ήταν σε θέση οι Βούλγαροι να προασπίζονται ή να επιδιώκουν την κατάκτηση άλλων περιοχών της Μακεδονίας. Έτσι απελευθερώθηκαν πόλεις όπως οι Σέρρες, Καβάλα, Δράμα και Ξάνθη σχεδόν αναίμακτα. Διευκόλυνε δηλαδή η μάχη του Κιλκίς στην νικηφόρα έκβαση του πολέμου και μάλιστα χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες για τον ελληνικό στρατό.

Κλείνοντας, η μάχη Κιλκίς - Λαχανά συμβάλλοντας καθοριστικά στην ελληνική νίκη κατά τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο έκρινε και την τύχη του Κιλκίς και της Μακεδονίας. Οδήγησε σε φυγή τόσο τον βουλγαρικό στρατό όσο και τους Βούλγαρους κατοίκους και κομιτατζήδες. Η βουλγαρικές διεκδικήσεις και τα όποια ερείσματα στην συγκεκριμένη περιοχή έπαψαν να υφίστανται. Η επαρχία του Κιλκίς καθάρισε σχεδόν ολοκληρωτικά από αλλοδαπούς και άρχισε

¹⁵⁷Ιντος, ό.π., σ. 115-117.

να αποτελεί έκτοτε ξεκάθαρη ελληνική γη. Με νέους Έλληνες κατοίκους, πρόσφυγες που υπέστησαν διωγμούς από άλλες αλύτρωτες πατρίδες.

Πηγές - Βιβλιογραφία

Αρχειακές Πηγές

Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Φ9, 14, 15, 17, 18, 27, 44, 45, 52, 53,60, 67, 77, 80.
(Εθνολογικές Στατιστικές πληθυσμού Επαρχιών Θεσσαλονίκης, Γευγελής, Στρώμνιτσας, Βέροιας, Γουμένισσας ετών μεταξύ 1903-1914, έγγραφα Υποδιοίκησης Κιλκίς).

Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φ176 (Τηλεγραφήματα Ελλήνων πρέσβων και προξένων Βουλγαρίας, Τουρκίας και Σερβίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών από Ιούλιο 1912 έως Ιούλιο 1913).

Αρχείο ΔΙΣ, Φ.1699β/Α, Αρχεία Γενικού Στρατηγείου και Σχηματισμών του Ελληνικού Στρατού.

- Ετήσιες Εκθέσεις Πεπραγμένων, Γενικού Στρατηγείου I, II, III, IV, V, VI, VII, X Μεραρχιών και Ταξιαρχίας Ιππικού, έτους 1913.
- Διαταγές Επιχειρήσεων Αρχιστρατήγου 24ης Μαΐου, 18ης, 22ης, 23ης, 24ης, 25ης, 26ης, 28ης Ιουνίου 1913.
- Τηλεγραφική αναφορά του Επιτελή Επιχειρήσεων του Γενικού Στρατηγείου Ξενοφώντα Στρατηγού προς το Υπουργείο Στρατιωτικών της 22ης Ιουνίου 1913.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Απαρίθμησης των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Εθνικό Τυπογραφείο Αθήνα 1915.
- Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1928
- Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15 – 16 Μαΐου 1928*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1933.
- Αναμνηστικόν λεύκωμα εορταστικών εκδηλώσεων επί τη 50/ετηρίδι από της ιστορικής μάχης Κιλκίς και της απελευθερώσεως της πόλεως, 1913-1963*, Θεσσαλονίκη 1964.
- Δημητριάδης Βασίλειος, *Η κεντρική και δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Αγγελόπουλος Αθανάσιος Α., *Αι ξένοι προπαγάνδαι εις την επαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870 – 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1973.
- Νικολάου Χαράλαμπος Γ., *Διεθνείς, πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες - συμφωνίες και συμβάσεις*, Διεύθυνση εκδόσεων Γενικού Επιτελείου Στρατού, Αθήνα 1980.
- Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1987.
- Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος Α., *Ιστορία του βόρειου ελληνισμού, Μακεδονία*, Εκδόσεις Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991.
- Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Β', Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1992.
- Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τόμος Γ', Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1992.
- Τσιρπανλής Ζαχαρίας, *Η Ευρώπη και ο κόσμος 1814-1914*, έκδοση β', Εκδόσεις «Βάνιας», Θεσσαλονίκη 1993.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος Α. (επιμ.), *Αλησμόνητες πατρίδες του ελληνισμού, έκτος τόμος, Άνω Μακεδονία, το μήλο της έριδος έξι λαών*, Συλλογικός τόμος, Εκδόσεις «Κεσόπουλος», Θεσσαλονίκη 1999.

Μπασιτιάς Ιωάννης Κ., Χριστόπουλος Γεώργιος Ά., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ιδ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000.

Κολιόπουλος Ιωάννης Σ., *Νεώτερη ευρωπαϊκή ιστορία 1789-1945, Από τη γαλλική επανάσταση μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, ανατύπωση η', Εκδόσεις «Βάνιας», Θεσσαλονίκη 2001.

Βαλσαμίδης Πασχάλης, «Προσφυγικές εγκαταστάσεις στο Κιλκίς και την περιφέρειά του», *Μακεδονικά τόμος 32, 1999-2000*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 219-291.

Γιώργος Εχέδωρος, *Μακεδονία, η ιστορία του Κιλκίς (η μεταξύ Πάικου και Κρουσίων χώρα), από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα, γ' έκδοση*, Γραμματικόπουλος, Κιλκίς 2007.

Πλουμίδης Σπυρίδων, «Συμβολή στη κατανόηση της εθνικής ταυτότητας της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (1893-1912)», *Μακεδονικά, τομ.33*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2001-2002, σ. 77-105.

Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, έκδοση κβ', Εκδόσεις «Βάνιας», Θεσσαλονίκη 2004.

Η ιστορία της οργάνωσης του ελληνικού στρατού (1821-1954), Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 2005.

Στεφανία Αμοιρίδου, «Ελληνικά δάνεια στην αρχαία ρωσική και εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα», *Δρώμενα και Γράμματα Σλαβικού Πολιτισμού*, Σχολή Βαλκανικών Γλωσσών και Ρωσικής, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 3-13.

Μπορίσοβα Άσια. «Η ιστορική εξέλιξη της βουλγαρικής γλώσσας. Σλαβική και βαλκανική προσέγγιση», *Δρώμενα και Γράμματα Σλαβικού Πολιτισμού*, Σχολή Βαλκανικών Γλωσσών και Ρωσικής, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 73-82.

Χεκίμογλου Ευάγγελος, *Το Κοινόν της Πολιτείας, ο χριστιανικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης πριν και μετά την επανάσταση του 1821, Λόγος πανηγυρικός επί τη εορτή της 25ης Μαρτίου*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2008.

Κώστα Ανίσα, *Οι πτωχεύσεις της Ελλάδας από δημιουργία του ελληνικού κράτους έως σήμερα*, Πανεπιστήμιο Πειραιά, Πειραιάς 2011.

Μισολίδης, Νικόλαος Αθ.. *Η δημογραφική εικόνα της κεντρικής Μακεδονίας κατά τον ιθ' αιώνα (1789-1912)*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 2012.

Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, τόμος Β΄, Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, από την έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα (1909) ως την έκρηξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου (1940)*, 10η έκδοση, Εκδόσεις «Πατάκη», Αθήνα 2013.

Ίντος Χρήστος Π., *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, από το Κιλκίς στη Δοϊράνη και στη Στρώμνιτσα*, Εκδόσεις «Παρασκήνιο», Αθήνα 2013.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Urquhart David, *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade, the State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration of Greece, Its Revenue and National Possessions*, Saunders and Otley, London 1833.

Leake, William Martin, *Travels in northern Greece*, J. Rodwell, London 1835.

Karpat Kemal, *Ottoman population 1830- 1914 demographics and social characteristics*, Wisconsin 1985.